پاڙ سڃاڻج سُپرين

سمپادڪا

وينا شرنگي

جناب اسد جلیل ال

هدیه کوثری

دنیا سری

19/05/06

پاڻ سڃاڻج سُپرين

آزاديءَ جي هلچل ۽ ديش جي واڌاري ۾
سنڌي ڀينرن جو يوگدان

(مقالا)

ايڊيٽر

وينا شرنگي

مارئي

سنڌي ڀينرن جي سوشل، ڪلچر ۽ لٽرري تنظيم

سي-٨۴٠، اندرپوري، نئي دهلي - ١٢

Title	:	**Panu Sunjaniji Supreen** (Role of Sindhi Women in Freedom Struggle and in Progress of Our Country) (Essays)
Edited by	:	**Veena Shringi**
First Edition	:	**2000** All rights are reserved by **MARUEE** organization
Copies	:	**500**
Price	:	**Rs. 101/-**
Published by	:	**MARUEE** *Social, Cultural & Literary Organization of Sindhi Women* C-84, Inderpuri, New Delhi-110012 Ph. : 5759292 & 5712563
Lasertypesetter	:	**Raj Rajeshwari**
Printed by	:	**Nishant Computers & Printers** Phone : 2942103

فهرست

١.	مُهاڳ		٧
٢.	آزاديءَ جي هلچل ۾ سنڌي نارين جو يوڳدان	ڪرشنا ڀمياڻي	١٩
٣.	آزاديءَ جي هلچل ۽ سنڌي استريءَ جي جاڳرتا	سيتا سامتاڻي	٣١
٤.	آزاديءَ جي هلچل ڪي يادگريون	سدوري اڪناڻي	٤٣
٥.	سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل	لڪشمي سدوا	٥٣
٦.	ڪلا، ساهتيہ، ميڊيا ۽ ٻين کيترن ۾ سنڌي ڀينرن جو يوڳدان	شالني ساڳر	٥٨
٧.	سنڌي استريءَ جو تعليم ذريعي يوڳدان	اندرا واسواڻي	٧٢
٨.	ديش ڀڳتيءَ جا گيت		٨٨
٩.	ساڄڻن جا سنيها		٩٦

Freedom Movement in Sindh		103
Historical Facts & Important Events		107
MARUEE--A Profile		118
The Role of Sindhi Women in Freedom Struggle in Sindh	*--Dr. Subhadra Anand*	124

حب الوطني

آءُ ڪيئن ڇڏيان سومرا ، تن پنهوارن پچار
جڙ جنهين جي جان ۾ ، لڳي ري لهار
ميڙخون محبت سنديون، هنئڙي منجهہ هزار
پڪا ۽ پنوهار ، ڏٺي مون ڏينهن ٿيا.

(شاهہ)

وا جهائي وطن کي آئون جي هت مُياس
ڳور مهنجي سومرا ڪج پنهوارن پاس
ڏج ڏاڏاٽي ڏيهہ جي منجهان ولڙين واسُ
مُيائي جياس جي وڃي مڙُهہ ملير ۾

(شاهہ)

ارپنا

آزاديءَ جي هلچل ۾ حصو وٺندڙ هزارين
سنڌي ڀينرن کي جن گهر ٻار ۽ سکن جو
تياڳ ڪري ديش لاءِ قربانيون ڏنيون،
۽
سنڌي ڀينرن جي مارئي تنظيم کي ،
جنهنجي حُب الوطنيءَ جي جذبي مان
پريرڻا حاصل ڪري ڀينرن کي سنڌي ٻولي،
ڪلچر ۽ تهذيب جي شيوا ڪرڻ جي
ڀاونا من ۾ جاڳي.

وينا شرنگي.

Ladies Procession in Karachi

Sindhi ladies were in the forefront of the movement in 1942 freedom movement. They donned Khadi, left their hearths and homes and took out processions, enthusing others to participate in the freedom movement. Scene of a procession in Karachi.

مهاڳ

تون جا پاڻيئين موج سا مڙيائي مهراڻ ٿي،
هي انهن جا اوج جن سنبت سوري پار ڏئي.
(شاهه)

هندستان قديم سڀيتا جو ديش رهيو آهي اکنڊ ڀارت جون سرحدون ڏور ڏور تائين ڦهليل هيون، هتي سون چاندي، هيرن جواهرن جا انبار، سرسبز ڌرتي، ڀنيون پارا، نديون ، ڪل ڪل ڪند ڙ آبشار، آن جا ڀنڊار، هيءُ مُلڪ سکيو ستابو ڏسي ڌارين جي دل للچائي، اِهي ڪنهن نہ ڪنهن روپ ۾ ، ڀارت جي ڌرتيءَ تي پهنجا پير ڪپائڻ جي سازش ڪرڻ لڳا. هن ڌرتيءَ تي ڌارين جون ڪئي يلغارون رهيون. پر وير جوانن انهن جي ناپاڪ ارادن کي ور ور ڪري ناڪام ڪيو. سنڌ جي خودداري جي تاريخ جو سنهري باب سوروير راجا ڏاهر جي بهادري ۽ فخر ڀرين ڪارنامن ، راڻي لاڏي ۽ سنڌو ڪنيائين جي قربانين جي هميشه هميشه اسانکي ياد ڏياريندو رهندي، اسان کئين ٿا وساري سهگمون جهانسيءَ جي راڻيءَ جي، مهاراڻا پرتاپ ۽ وير شيواجيءَ جي قربانين کي.

انگريزن جي نگاهه هندستان جي سر سبز ڌرتي تي هئي انهن وڻج واپار جي بهاني هن ڌرتيءَ تي ايسٽ انڊيا ڪمپني ذريعي پير کُپايا. انگريز چالاڪ ۽ حرفت باز هئا. گهرو ڦوٽ جو فائدو وٺي هنن راڄ ڪرڻ شروع ڪيو. آهستي آهستي هند واسين کي اهو احساس ٿيو تہ انگريز وڏڙن جي ان چوٽيءَ موجب ، آئي ٽانڊي لاءِ بورچاٽي ٿي ويٺي. ڀارت جي ڌرتي، ۽ ڀارت واسين جو استحصال ڪرڻ ۽ انهن کي غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙڻ جي سازش ۾ ڪامياب ويا آهن.

آزادي نعمت آ غلامي ذلت، ان ذلت جي ملامت کي پهنجي سر تان لاهڻ لاءِ آزاديءَ جي پروانن آزاديءَ جي هلچل شروع ڪئي.١٨٥٧ع واري بلوي سان آزاديءَ جي تحريڪ جي شروعات ٿي ڪرو يا مرو. ٣٠ مارچ ١٩١٩ع تي رولٽ ائڪٽ خلاف دهليءَ ۾ مڪمل هڙتال ٿي. آزاديءَ جي ان تحريڪ ۾ سوئين سپاهي گهڙي پيا، سنڌ به پنهنجو اهم رول ادا ڪيو. ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي، دادا جئرامداس دولترام، آچاريه جي .بي. ڪرپلاڻي، شري ساڌانند ٿاواڻي، چيتني پيٽ سپاهيملاڻي، پروفيسر ملڪاڻي، هوندراج دکايل، دادي لڪشمي گوپ سنڌوا، سنڌ ۾ پيون به ڪيتريون پينر هيون جن ديش لاءِ وڏيون قربانيون ڏنيون، جن جو ڪٿي به ڪو ذڪر ڪون ٿو ملي، افسوس تہ اهو آهي جو اسين پهنجي تاريخ درج ئي نہ ٿا ڪريون. اڄ ضرورت آهي گهر گهر وڃي، اسان سروي ڪري جيڪي ڪاجهہ هٿ لڳي ان کي هڪ دم ايمانداريءَ سان رڪارڊ ڪريون. سورويرراجا ڏاهرجو احوال ڌارين جي چچ نامي مان ملي ٿو، اُن وقت جو ضرور ڪو رڪارڊ هوندو پر........ اللهہ! اسان گهٽو ڪاجهہ وڃايو آهي ڪاش! ماضيءَ جي غلطين مان ڪاجهہ سبق پرايون.

سنڌي پينرن جي سوشل ڪلچرل ۽ لٽرري تنظيم مارئيءَ جي زير سائي آزاديءَ جي هلچل ۽ مُلڪ جي واڌاري ۾ سنڌي پينرن جو يوگدان، ان موضوع تي، اين. سي. پي. ايس ايل سان گڏجي ٢٥-٢٦ مارچ ٢٠٠٠ تي پارت جي راڄ ڌاني دهليءَ ۾ هيءَ قومي سيمينار منعقد ڪيو.

اها مهنجي خوش قسمتي آهي جو مون اهڙي ماءُ ستي ديوي جي ڪُکِ مان جنم ورتو آهي جنهن هميشهہ پهنجي ٻوليءَ تهذيب، ڌرتي ماءُ جو قرض چڪائڻ جي نديپڻ کان ئي سکيا ڏني. جنهن

جذبي ڪري ئي مارئي سنستا جو بُنياد وجهڻ جو خيال آيو، جنهن ذريعي سنڌي ٻولي ڪلچر ۽ سنڌيت جي هلچل ۾ ڪن سيوادري ڀينرن کي ڪٽي پهنجي وت آهر پهنجي جياجل ٻوليءَ جو قرض چڪائي رهيا آهيون. انهن جي واتان آزاديءَ جي هلچل ۾ ڪيترين ڀينرن جي يوگدان جي باري ۾ ٻڌم پر افسوس اهو آهي جومڪمل رڪارڊ درج نہ ڪري سگهيس، وريبہ جيڪي ڪاجهہ انهن وٽان آزادي متعلق ڄاڻ حاصل ڪري سگهيس ان يادگارتاريخ جون ڪي ڳالهيون هتي درج ڪري رهي آهيان انهن جي واتان شڪارپور جي هڪ چوڪري سلوچنا، ڪراچي اُولڊ ٽاون جي ميتا ۽ ٽلي ٻائي ٽي مهينا جيل ڀوڳيو. ڀاڻ ستي جيٺلي (شادي ڪانپوءِ ستي شرنگي) ڪراچي جي اُولڊ ٽاون شاخا جي ڪانگريس جي ڪئپٽن طور پهنجي علاقي جي چوڪرين جي گروپ جي اڳواني ڪندا هئا، ان علائقي ۾ رهندڙ تنگ خيال هئڻ ڪري چوڪرين کي ٻاهر نہ ڪيندا هئا، پر سندن زور بار ۽ پريٽا ڪري چوڪريون گهر کان ٻاهر نڪري آزادي جي هلچل ۾ وڏي زور شور سان حصو ورتو، جنهن ۾ ننڍيون شادي شده چوڪريون زيور ۽ قيمتي لباس ترڪ ڪري کاڌيءَ جو لباس پهري صبح سويل پنجين بجي سيارو هجي يا اُنهارو گهران نڪري ١١ بجي گهر واپس ايندي‌يون هيون آرتوار آرتوار تي هڪ پهنجو ليڊر چوندي‌ينديون هيون ان کي هار پارائي قيادت ڪرائيندي ڀارت ماتا ۽ آزاديءَ جا نعرا هڻندي گيت ڳائيندي نڪرنديون هيون:-
آهي آزاديءَ سنڌو اعلان هيءَ قومي جهنڊو............

جلوس نڪرندو قيادت ڪندڙ کي پوليس گرفتار ڪندي هئي، ٻئي آرتوار تي ٻي اڳواڻ چوندي‌ويندي هئي. ان طرح چوڪريون گرفتاريون ڏينديون هيون هڪ واري ڪراچي جي نانڪ واڙا علائقي ۾ آرتوار تي پوليس جلوس تي لاٺي چارج ڪئي جنهن وقت صرف اُهي

پيئرموجود رهيون جن ۾ ديش لاءِ سڀ صدقي ڪرڻ جو جذبو باقي.......آزادي جي هلچل جي نيتائين کي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ لاءِ اهي ڇوڪريون آتيون هونديون هيون.ڪراچيءَ ۾ موتا پئلس ۾ ديش جا وڏا وڏا نيتا اچي رهندا هئا موتاپئلس ۾ سچو گهر شاهي محل نما هو پر هڪ ڪمرو اهڙو هو جتي پٽ ۾ غاليچا وڇايل هوندا هئا.اتي زالون پٽ تي وهنديون هيون.شورتن موتا آزاديءَ جي هلچل لاءِ دان پاڻ ذريعي سٺو سهڪار ڏيندو هو ۽ راشٽر نيتائن جي رهڻ ڪرڻ ۽ سيوا لاءِ ان جي ڪٽنمب جا ياتي حاضر هوندا هئا. گانڌي جي جي ملاقات جي باري ۾ امڙ ٻڌايو تہ اُولاد ٿائون جي وا لينٽر ڇوڪرين کي وٺي گانڌي جي جي درشن لاءِ شورتن موتا جي گهر وڃڻ ٿيو تہ باپو اتي آيل هو.گانڌي جي کل مک ٻہ هوندا هئا. هڪ ڇوڪريءَ جي ٻانهن ۾ پيل چوڙين کي ڇهڻ لڳا چيائين دان ڪر.ڇوڪريءَ چيو باپو هيءَ ڪوڙيون آهن. توهين پلي نيلام ڪيو . انهن سان گڏ هڪ شڪارپوري عورت هئي اُن جو گهونگٽ ڍڪيل هو.هن پهنجي سون لاهي گانڌي جي جي اڳيان رکي دان ڪري هلي وئي. ان جو چهرو ڪير ڏسي نہ سگهيو.شو رتن موتا پهنجي ماتا کي باپوءَ جي درشن لاءِ وٺي آيا پڙو ۽ چولو وڏو گهونگٽ ڍڪيل.چيائين ماتا کي اوهانجي درشن ڪرڻ جو شونق آهي.جيئن ئي پيري پوڻ لڳي گانڌي جي هٿ جهلي ورتس چيائون تون مهنجي ماتا آهين.

ان طرح نيتا جي سُڀاش چندر جي درشن لاءِ ڇوڪريون آتيون هيون. نيتا جي اولد ٿائون ۾ ڀڳتياڻي جي بنگلي ۾ ٽڪيل هو.ڇوڪرين کي نيتاجي سان ملڻ ۽ ڳالاهڻ جي ڪين همٿ نہ ٿي.دريءَ کان بہ ان جو درشن ڪيو.سهڻو سندر تيجسوي شماڻي شخصيت جو مالڪ ،ميز تي ان وقت ڪاجم لکي رهيا هئا ڪنڌم ورائي جڏهن نهاريو تہ اُنهن جي تيجسوي چهري جو درشن ڪري پرسنتا حاصل

ڪئي،ڪيڏي نہ پاونا هئي پهنجي قومي نيتائن جي درشن ڪرڻ ۽ شرڌا پرڳهٽ ڪرڻ جي.ڪراچي جي رام باغ ۾ ديش جي نيتائن جا ليڪچر ٻڌڻ لاءِ اهي چوڪريون سڀ ڪم ڪاريون ڇڏي پهچي وينديون هيون،موتي لعل نهرو جو ولڀ ڀائي پٽيل جو.ڪراچيءَ ۾ ١٩٣٢ع جڏهن ڪانگريس جو اجلاس ٿيو حيدرآباد جي عامل چوڪرين جي پاروتي گدواڻي،گجراتين جي ڪئپٽن ڪستور ٻائي ،ڪراچي اولڊ ٽاون جي چوڪرين جي ڪئپٽن ستي جيٺلي(شادي ڪانپورءِ ستي شرنگي) ۽ پارسي ورڪر ۽ شخصيت مسز سڌوا سيوا ۽ ڪمُ ڪيو، انڪان سواءِ ٻيبي لالواڻي بہ جيل پوڳيو ۽ آزاديءَ جي هلچل ۾ پهنجون سيوائون ڏنيون،سيوادارين ۾ ساوتري جيٺلي.ڪراچي ۾ رهڻ لاءِ جهوپڙيون هيون جيڪي جيل پرسان والينٽر جي رهائش جي لاءِ ٺاهيون ويون هيون.ڪانگريس جي اجلاس لاءِ پارسي سيتنا نشڪام سيواداري هو، ان ۾ هندو مُسلمانن واري ڳالهہ ڪان هئي،سهڻو سُٺن رونشن وارو، قداور، ڪڏي وارومولوي تعصبي هو.

جهنڊي جي سلامي ٿي رهي هئي سردار ولڀ ڀائي پٽيل پرزائيڊ ڪري رهيو هو ان وقت ڀڳت سنگهہ ۽ اُن جي ساٿين کي ڦاسي ڏيڻ جي خبر آئي سيني جي دل کي دڪ ٿيو. شام جو سبجيڪٽ ڪاميٽيءَ جي گڏجاڻي رکي وئي ۽ رٿ رکي وئي تہ ڀڳت سنگهہ ۽ ساٿين جي همدرديءَ ۾ پرستاءُ رکيو ويجي،جنهن تي گانڌيءَ جي چيو اهو اسان جي اصولن جي خلاف آهي، ان تي ڪملا ديوي چٽوپاڌيا،ڊاڪٽر ڪاڇلو ۽ هڪ شاستري هو تن ڪافي زور ڏنو.باپو ٺڪرائي ڇڏيو ڪيترن جي دل کي دڪ رسيو.ڪراچيءَ ۾ ڪملا نهروءَ ليڪچر ڏنو جنهن متعلق ستي جيٺلي جو چوڻ هو تہ تمام ئي ا ثرائتو هو، نهروءَ کان وڌيڪ ان جي ليڪچر جي سارا هم ڪئي وئي.ڪراچيءَ

۾ گجرات جي ونودني ڀيڻ کان ستي جيٺلي ۽ ڀين واليٽرس کي پريٽا ملي، جنهن پڻ ڪين آزاديءَ جي جذبي لاءِ همٿايو. امڙ جي واتان ڊاڪٽر ائني بسنت جو ذڪرُ ڪئي ڀيرا ٻڌم سندن نالو شرڌا سان وٺندا هئا جيڪا وئلايتي تهذيب ۾ پليل نپيل هئڻ جي باوجود ڀارتي اخلاقي قدرن ۽ تاريخ کان متاثر ٿي ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ ذريعي هن ديش جي سيوا ڪئي.

ڪراچيءَ ۾ جڏهن شهيدن جي قرباني جي خبر ملي اُن وقت هلڪي مينهن جي بوندا باندي ٿي رهي هئي اکيون آليون هيون. هڪ چوڪريءَ گيتُ ڳاتو جيڪو امڙ ڪئي ڀيرا وڏي درد سان ڳائيندي هئي، ور ور ڪري ان چوڪري کي ياد ڪندا هئا شڪل شبيه جي پوري ساري جذبن جي سچائي:-

اچ ومانن ۾ چڙهي /ڀارت ورش جا ديوتا

خود ستيا گرهين مٿان /ڦول ورسائڻ لڳا....

امر شهيد هيمون ڪالاڻيءَ جهڙي ديش ڀڳت کي جنم ڏيندڙ ماتا جيٺي ٻائي تي اسان کي فخر آهي جلياوالا باغ جي شهيدن کي خراجي عقيدت پيش ڪريون ٿا. سنڌ ۾ آزادي جي هلچل ۾ پروفيسر گهنشامداس، ساڌو هيرانند، ساڌو نولراءِ، رشي ڏيارام، صدوري اڳناڻي، گنگا گدواڻي، ڊاڪٽر جمناداس داديگوپ لڪشمي سڌوا، دادا آنند هنگوراڻي، نارائڻ وا ڌواڻي، دادا ديال سنگهه بيدي دادا آسرداس. ڊي. بوداڻي، ڪنهن ڪنهن جو ذڪر ڪريون جو انهن آزاديءَ جي مجاهدن جيڪي قربانيون ڪيون آهن تن جو ٿورو لاهڻ مشڪل آهي. آڄ جيڪا هيءَ آزادي ماڻي رهيا آهيون ساهڙين شخصيتن ڪري اسان کي نصيب ٿي آهي، مونکي آزاديءَ جي سپاهي دادا روچيرام سچانند ٿانواڻي جن جو درشن ڪرڻ نصيب ٿيو. جن جا ڏهه گهر جا ڀاتي آزادي جي هلچل جي سلسلي ۾ جيل ويا، جن ۾ چار

عورتون بہ شامل هيون. دادا جن نوابشاهہ جي ولس هاءِ اسڪول ۾ استاد هئا،سندن پريٽا حاصل ڪري ١٠ شاگرد آزاديءَ جي تحريڪ جي سلسلي ۾ جيل ويا،پاڻ خود آزاديءَ جي سلسلي ۾ نوابشاهہ،سکرءَ حيدرآباد جيل ۾ ٽن سالن تائين نظر بند رهيا.سندن جي واتان هڪُ تاريخي واقعو ٻڌو من ۾ ويچار آيو تہ ان کي هن ڪتاب ۾ ضرور شامل ڪندس ،پاڻ نواب شاهہ کان لاڙڪاڻي تائين شاگردن کي پيري پنڌ وٺي(١٠) ڏهہ ڏهاڙن جو سفر طئہِ ڪري اتي پهتا،جتي سائين بي.وس جو کين درشن نصيب ٿيو ۽ دادا دکايل جن لاڙڪاڻي جي باغ ۾ پوءِ هڪُ جلسو رکيوهو.سندن گهر واري ڪملا،ياچايون جانڪي،تلسي ۽ پيڻ ڪي.سي.نهالاڻي بہ آزاديءَ جي هلچل ۾ شامل ٿيون،جن سان ننيڙا پار بہ ڪاچ ۾ هئا سندن پائر،مطلب تہ سڄي ڪٽنمب کي جنون هو،زندگيءَ جو مقصد صرف غلاميءَ کان ڇٽڪارو ۽ ديش جي آزادي هو.دادا جن جي واتان ڪراچي اولد ٿائون جي ياءَ پهلاج راجپال جي باري ۾ ڄاڻ پئي سنڌ جي سيوا دل جو پرمکہ هو،١٩٤٢ع ۾ کيس بزرگن آديش ڏنو تہ هو پاڻ کي گرفتار نہ ڪرائي،نوجوانن ۾ روح ڦوڪي،هن خوب ڪمُ ڪيو پوليس کي جڏهن خبر پئي کيس گرفتار ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون،پر هو هر ڀيري پهنجي رهڻ جون جايون مٽائيندو رهيو ۽ ويس بدلائيندو رهيو آخر تائين پوليس کيس گرفتار ڪرڻ ۾ ناڪام ويئي.ساهتيءَ جي ننڍن ڳوٺن جون ڀينر ۽ ڇوڪريون بہ پٺتي نہ پيون،دربيلي جي هڪ ڪنواري ڇوڪري نرملا هيراڻي،پڊيدن جي پڳت ڪٽنمب جون بہ ڪنواريون ڀينر طوطي ۽ وني بہ جيل جي سزا ڀوڳي آيون ،پڊيدن جي ڇوڪرين سان گڏ سندن ماتا بہ جيل ڀوڳي آئي،ديپارچا ڳوٺ جي گنگا ڀيڻ،پهنجي گهوٽ ميٺارام کلناڻيءَ کان پٺتي ڪين پئي ۽ جيل جي سزا آزاديءَ صدقي خوشيءَ ۽ فخر سان ڀوڳيائين.ڳوٺ

ڪاٽيا ڪلهوڙا جي شريمتي موهني ديپاچند بيلاٽي،پهنجي پتي بيلاٽيءَ جيڪو ١٩٤٢ع جي هلچل ۾ گرفتار ٿيو تنهن کان پريٽا حاصل ڪري آزاديءَ جي هلچل ۾ بهروتو ۽ ڪيس سرگرم حصو وٺڻ ڪري جيل جي ياترا ڪرڻي پئي.

مون دادا روچيرام سچانند ٿانوائيءَ جي ڪٽنمب جو ۽ پين ڪيترن بزرگن جو خاص ذڪر انڪري ڪيو آهي جو،اُنهن نہ صرف پاڻ آزاديءَ جي هلچل ۾ بهرو ورتو پر پهنجي گهر جي عورتن ۾ بہ ديش پڳتيءَ جي ياونا پيدا ڪئي. اڄ اسان عورتن ۽ مردن جي برابريءَ جي تہ ڳالهہ ڪيو ن ٿا پر ڪيترين عورتن کي سنڌيت جي هلچل ۾ ساڻ ڪٽي هلون ٿا ؟مونکي دادي لڪشمي ستوا جا لفظ ياد پون ٿا جڏهن گذاري وڃڻ کان اڳہ دهليءَ ۾ انهن چيو،اڄ صرف پهنجي لاءِ اسين سوچيون ٿا، اڳي آزاديءَ جي سلسلي ۾ ماٺهو جيل ويندا هئا ۽ اڄ لوڀ لالچ جي ور چڙهي ٿا وڃون. انهن جي ان چيتاوڻيءَ کانپوءِ هتي ڪنهن عورت جو جيل وڃڻ ،لوڀ لالچ ۽ خود غرض انسانن جي پهنجي سوارٿ خاطر جاتيءَ کي شرم سار ٿيڻو پيو آهي.(حوالو:دادي لڪشي ستوا ۽ دادي سدوري اگناڻي- سنڌو جوت)

سندري چوئٿرام وليچا ۽ شري چوئٿرام و ليچا جو سنهري مثال اسان اڳيان آهي،جنهن ڪستوربا جيان پهنجي پتيءَ کي ساٿُ ڏنو. داديسندري پهنجي ڪاچ ۾ ننبڙو پُٽ ڪٽي ديش لاءِ سکرجيل ۾ آزاديءَ جي هلچل جي سلسلي ۾ نظر بند ڪئي وئي.ساڳيءَ طرح دادي سرلا جڳو مل نرسيئن باپوءَ جي چوڻ تي پارت ڇوڙو آندولن ۾ شرڪت ڪئي ۽ ڪيس گرفتار ڪري پندرهن(١٥) مهينن لاءِ سکر ۽ ڪراچي جيل ۾ موڪليو ويو،سندس پتا شري جڳومل پهريون برهمو سماجي هو، انهن سان ديوان ڪوڙو مل بہ هو،دادي سرلا جي ساچي ڪٽنمب پائرن پينرن ١٩٢١ع،١٩٢١ع، ۽ انکانپوءِ ١٩٤٢ع جي پارت

چوڙو آندولن ۾ ڀرپور حصو ورتو. ان طرح حيدر آباد جو گدو اڏي ڪٽنمب، دادي پارپتي گدواڻي جنهن جو مون اڳ ۾ به ذڪر ڪيو آهي، سندس ڀاءُ آچاريه آسودومل ٽي. گدواڻي، عالم گدواڻي، دادي گنگا گدواڻي شري ڪلناڻي ۽ دادي گنگا ديوي ڪلناڻي جيڪي هن وقت جئپور ۾ رهن ٿا ۽ ٻين ڪيترن ڪٽنمبن ڀاڱو ورتو.

گنگا ديوي پهرين عورت هئي جنهن کي آزاديءَ جي هلچل ۾ جيل جي سزا آئي، نوجوان امر شهيد هيمون ڪالاڻيءَ کي ٢١ جنوري ١٩٤٣ع تي مارشل لا اختياريءَ وارن ڦاسي ڏني.موت جي سزا ٻڌڻ کانپوءِ هن جو وزن ست اٺ پائونڊ وڌي ئي ويو. جڏهن ڪيس آخري خواهش پڇي وئي ته هن چيو مون سان سڀ چون انقلاب زندهه آباد!پيو ته ٻيو ننڍڙا ڀار به ديش سيوا ۾ گهري پيا جنهن جو مثال شري نارائڻ ماڪيجا آهي جو هن کي ١٢ سالن جي عمر ۾ ١٩٢١ع ۾ چئن سالن لاءِ جيل موڪليو ويو.

آزاديءَ جي هلچل هندو مُسلمانن جي گڏيل هلچل هئي،دادي سيتا سامتاڻيءَ ۽ دادا مُراري ٻلواڻيءَ گلزار بيگم جو ذڪر ڪيو آهي انقلابين لاءِ فوجي ڄاڻ مُيسر ڪرڻ جو ڪمُ ڪندي هئي،مهر بانو ۽ ٻين آزاديءَ جي هلچل ۾ حصو ورتو ننڍڙ ڀينرن جو به ذڪر ڪيو آهي جهڙوڪ ڌر ٻائي،ڪملا توپڻ مکي،شانتا توپڻ مکي،پيڻ گومي ٻائي،ستي ميلواڻي،ستي واسواڻي،ديوي هاسو مل وغيرهه. جو، انهن نالن کانسواءِ افسوس آهي جو ٻين سنڌ جي ڪن مُسلم ڀائرن ۽ ڀينرن جي رڪارڊ هٿ نه لڳڻ ڪري ۽ سرحد پار وڃان ڄاڻ نه ملڻ ڪري اُهي درج نه ٿي سگهيا آهيون. جناب الله بخش سومري جي قربانين کي سلام ڪريون ٿا. هاري اڳواڻ حيدر بخش جتوئي جو تمام سُٺو ڪردار رهيو جنهن هندن کي ور ور ڪري سنڌ ڏرتي ڇڏڻ کان روڪيو.شاگرد تحريڪ ۾ ڪيترن نوجوان حصو ورتو ان کان سواءِ

دانشورن، ترقي پسند ليکڪن، ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي ڪاڪو ڀيرو مل مهرچند، ڇيٺمل پرسرام، ٽيورٽ وسنت نارائڻ داس ملڪاڻي، دادا اُتم هاسو مل ايسرداس ماکيجاڻي ڪراچيءَ ۾ ١٩٤٤ع ۾ سروجني نائيڊو استرين جي ڪانفرنس کي خطاب ڪيو. لکين ڀائرن ڀينرن قربانيون ڏنيون، انهن سڀني کي سلام ڪريون ٿا، اسين پهنجي عقيدت پيش ڪريون ٿا. هيءَ تاريخي دستاويز آزاديءَ جي هلچل ۾ حصو وٺندڙ بيشمار آزاديءَ جي پروانن، پردي ڍڪيان سيوا ڪندڙ مائرن، ڀينرن ۽ مارئي تنظيم کي ارپڻ ڪيو آهي، جنهن جي پريٽا ڪري ئي هيءُ رڪارڊ هن ڪتاب ۾ شامل ٿي سگهيو آهي. مارئي سنستا گذريل ١٦ سالن کان سنڌيت جي هلچل جو جيڪو ڪار يہ پهنجي وت آهر ڪري رهي آهي اُهو بہ سماج جي سهڪار ۽ سنڌيت جي هڏڏوڪين جي صدقي ڪري سگهي آهي. جنهن جو مختصر رڪارڊ هتي شامل ڪيو آهي.

مقالن تي آڌارت هن دستاويز جو عنوان ،پاڻ سڃاڻج سڀرين، انڪري رکيو آهي جو هاڻي وقت جي تقاضا اها آهي تہ پهنجي انتر آتما ۾ جهاتي پائي پاڻ کان سوال ڪريو تہ اسان پهنجو پاڻ سان ڪيترا ايماندار رهيا آهيون ،ناٿو ڪمائي پهنجي پيرن تي برا بر مظبوتيءَ سان بيٺا آهيون پر اسان جو ڪلچر، ٻولي ، تهذيب تمدن ۽ ورثو منهن موڙي رهيو آهي، پهنجي انا کي تاڪ تي رکي ايڪي جو پلانڊ پڪڙيون نہ تہ تاريخ اسان کي ڪڏهن بہ معاف نہ ڪندي. ماضيءَ جي غلطين مان سبق پرائي پهنجي بزرگن جي قربانين جو قرض چڪايون

ڪارگل جي امر شهيداجيہ آهوجا جي گهرواري الڪا آهوجا جا احسان جنهن هن قومي سيمينار ۾ ا چي ديش پريم لاءِ سڏ ڏنو اين. سي. پي. ايس. ايل جي وائسيس چيئرمين شري ڪي. آر.

ملڪاڻي، هنديءَ جي برڪ ليڪڪ شري ڪمليشر ۽ مس پرتيبيا آڏواڻي جا ٿورا جن هن سيمينار لاءِ وقت ڪڍيو. شريمتي سروجني رتنپال ۽ شري ديويداس رتنپال جا شڪرنا ضرور ماڃڻ چاهيندس جنهن نہ صرف مارئيءَ کي سهڪار ڏنو پر ممبئيءَ ۾ سيمينار ڪرڻ جي ڪليءَ دل سان نينڊ ڏني. مارئي سنستا طرفان پيپر پڙهندڙ پينرن جا شڪر گذار آ هيون، جن محنت ڪري پيپر لکيا، ڳائيندڙ فنڪارن جي ۽ پين ساهتيہ ڪارن جي سهڪار لاءِ بہ شڪر گذار آهيون. ا اُميد ڪريان ٿي تہ اڳتي بہ مارئي سنستا کي سهڪار ملندو رهندو،

مارئي سنستا کي وقت بہ وقت ۽ هن سيمينا ر ڪرڻ ۽ڪتاب ڇپائڻ ۾ جن ساڄڻن سهڪار ڏنو آهي ،اُنهن جو خاص ذڪر ڪندس شريمتي وملا دتواڻي، دبئيءَ جي سنڌيت پريمي شري رام باخشاڻي ۽ شريمتي وينا باخشاڻي، سنڌي ٻولي ۽ ڪلچر کي زنده رکڻ جو اونو ڪندڙ دادا مورج مل منگناڻي،هانگ ڪانگ جي شري لعل هرداساڻيءَ نہ صرف مارئي پر سنڌي ٻولي ۽ ادب جي واڌاري لاءِ هر هنڌ مدد جو هٿُ پئي ڏکيريو آهي.

مارئي سنستا جي پينرن ڊاڪٽر ڪملا گدواڻي، شانتي هيرانند، پروميلا شرما، راڌڪا واڌواڻي، چندرا جيٽلي، شوپنا جيٽلي، موهني لونگاڻي، شالني ساگر ۽ پين جي احسانمند آهيان،جن گنريل (١٦) سورهن سالن کان سيوا پئي ڪئي آهي، انهن جي سهڪار کانسواءِ سنڌيت جي هلچل کي بنا رڪاوٽ جي جاري رکڻُ ممڪن نہ ٿئي ها دادا روپچند ،دادا آنند باجلاڻي ۽ شري گٽيش هيمديو جو بہ سهڪار ۽ شُپ ڪامنائون رهيون آهن.پنڊت پرڪاش ڀاردواج جي ٿورن سان سنڌي انٽرنيشنل ڪتاب ١٨٤١-١٩٩٠ع مان ڪاڃھ تاريخي واقعن جو ذڪر هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو آهي.

پاڻ سُڃاڻج سُپرين قومي سيمينار تي آڌارت مقالن جو هيءُ

ڪتاب، آزاديءَ جي هلچل ۾ حصو وٺندڙ بيشمار ڀينرن ۽ مارئي تنظيم کي شرڌا سان سمرپڻ ڪيو آهي. اُميد ڪيون ٿا تہ مقالن تي آڌارت هيءَ ڪتاب نہ صرف علم ادب سان واسطو رکندڙن، پر هر سنڌيت پريمي ۽ ديش ڀڳت ڪٽنمبن جي گهرن جي سوڀ نهن بڻبو. آزاديءَ لاءِ ڏنل قربانين ۽ سنڌي ڀينرن جي مختلف کيترن ۾ ڪيل يوڳدان جي تاريخ جي ڇڙ وڇڙ ورقن کي سهيڙي ڪتابي روپ ۾ آڻيندي خوشي محسوس ٿي رهي آهي، اوهان وٽان رايو ۽ رهنمائي ملندي تہ شڪر گذار رهنداسين.

سچل سائين جي هن سٽ سان سيني لاءِ دعا گهر ندي اجازت وٺندس

والي وسائيج دردمنديءَ جو ديس
پرين مون پرديس اُٿي ايندم اوڏڙا
(سچل سرمست)

موڪلاٽي ناهي ،سدائين گڏ ،

وينا شرنگي
ڊائريڪٽر سيمينار
١٥ آگسٽ ٢٠٠٠

آزادي جي هلچل ۾
سنڌي نارين جو يوگدان

ڪرشنا پمياڻي

سنڌ جي نارين جي ويرتا جي ساک اسان جي ويد شاسترن ۾ به آيل آهي. سنڌ جو نالو مهاڀارت ۾ به اچي ٿو. مهاڀارت جي اُديوگ پَروَ ۾ هڪ ڪٿا آيل آهي. سنڌ جي هڪ راڻي ودلا ديوي هئي سندس پتيءَ کي دشمن لڙائي ۾ شڪست ڏيئي کيس قتل ڪري ويا. رواج موجب هن کي ستي ٿيڻو هو پر هوءَ پيرين ڀاري هئي انڪري هن ستي ٿيڻُ ٺيڪ نه سمجهيو پيٽ ۾ ٻار کي پاليائين ۽ جنم ڏنائين. جنم بعد اُن جي سُٺي سنڀال ڪيائين ته وڏو ٿيندو ته پنهنجي پتا جي خونيءَ کان بدلو چڪائيندو.

ٻالڪ کي دشمن کان دور رکندي آئي. ڇوڪرو نيٺ وڏو ٿيو. ڪترين جي وديا پرائي ويرُ جوڌو بڻيو. ودولا ديويءَ پنهنجي پُٽ کي چيو. تون هاڻ لڙائي ڪري دشمن کي ڌڪي پنهنجو راڄ هٿ ڪر. ماءُ جا اهي وچن ٻُڌي چوڻ لڳو ته ماتا! مان جنگ ۾ لڙندي جي مري وڃان ته تهنجي سنڀال ڪيرُ ڪندو؟ اهو ٻُڌ ندي ودلا ديويءَ کي ڇڙ لڳي. چيائين ته پُٽ، ماءُ جي ڳود کي لڄي نه ڪر. ويرتا جي واٽ نه وسار. لڙائي جي ميدان تي وڃي دشمن تي وار ڪري وڃڻ جو نادُ وڄاءِ.

ماتا جي اهڙي اُتساهہ پري آگيا تي هوجنگ ۾ ڪهڙيو ۽ پتا جو وجايل راڄ وري هٿُ ڪيائين. اُها ڪتا ماتا ڪنتيءَ پهنجن پُٽرن کي ٻُڌائي ان لاءِ تہ هو اُٿي لڙن ۽ پهنجو وجايل راڄ وري هٿ ڪن.

سنڌ جي عاليشان اتهاس جا ورق ورائي ڏسنداسين تہ سنڌي استريءَ جي بهادري، سچائي، وفاداريءَ ۽ وطني حُب جا ڪئين مثال ملندا. جنهن مان مارئيءَ جي ستيا ۽ وطن جي حُب جو مثال عالم عاشڪار آهي.

ڀارت جي آزاديءَ جي لڙائي ۱۹۵۷ع ۾ شروع ٿي، سنڌ بہ اُن کان اڇوتي ڪون رهي. پوري ڀارت ۾ ڌارئي راڄ خلاف جيڪي بہ تحرڪ هليا تن جو اثر سنڌ پرديش تي بہ ٿيندو رهيو. سنڌ جا ودوان، سماج سُڌارڪ، ديش ڀڳت ڀيا ويچاريندا هئا، گهات گهڙيندا هئا ۽ پهنجي ليکن دوارن ۽ تحليم معرفت وطن جي حُب جو ٻج ڇٽيندا رهيا پرجيئن ئي گانڌيجيءَ ستيا گرهہ جي هلچل هلائي، آفريڪا مان ڀارت ۾ موٽيو تہ تئين سيني جو سڪہُ ڦٽائي ڇڏيائين ڇڏيائين. انگريزن جي ظلم ستم خلاف اهنسڪ لڙائي لڙڻ جو گانڌيءَ جي پڪو پرن ڪيو. تلڪ غلاميءَ جي زنجيرن مان ڀارت ماتا کي آزاد ڪرائڻ لاءِ ڪمر ڪشي بيٺو. سنڌ جي نيتائن ۾ بہ ديش ڀڳتيءَ جي جذبي عملي روپ اختيار ڪيو ۽ هو بہ گا نڌيءَ جي رهنمائي هيٺ آزاديءَ جي هلچل ۾ شامل ٿيا. ۱۹۱۹ع کان سچيءَ سنڌ ۾ تحرڪ زور شور سان شرو ٿي ويو ۽ اهنسڪ لڙائيءَ جا

سورويرسپاهيءَ ڏنڊا ڏوڙيون، نوڪريون چاڪريون ڇڏي، گهر ٻار تياڳ ڪري ديس سيوا ۾ جنبجي ويا. ٻاهرئين ميدان تي يعني ته ميٽنگن ۾ سرگسن ۾، جيل وڃڻ ۾، انگريز سرڪار جي قائدن ٽوڙڻ ۾ پل مڙد اڳيان رهيا پر زالن جو اُن ڏس ۾ اهم پارٽ هو، ڇو ته اخلاقي مدد سموري زالن جي هئي، مردن جي پر ڀُٽ سڄي گهر جون جوا بداريون زالن ئي سنڀاليون ۽ مردن کي پريٽا ڏينديون رهيون.

گانڌيجيءَ جي ليکن ۽ ليڪچرن پينرن تي ڏاڍو گهرو اثر ڪيو. زالون جيڪي مُسلم راڄ ڪري ۽ ڪي قدر وڏڙن جي جهونن تنگ ويچارن ڪري گهرَ کان ٻاهر به مُشڪل نڪرنديون هيون ۽ ٢٠ صديءَ جي شروع ۾ مس مس ڪري او نچي تعليم وٺڻُ شروع ڪيائون، تن تي گانڌيجيءَ جي آزاد خيالن جو ڏاڍو اثر ٿيو ۽ وري تولارام مينگهراج، هوندراج دکايل، گوردن شرما جيڪي ديش ڀڳتيءِ تي گيت رچيا ۽ شهر شهر ڳوٺ ڳوٺ ۽ گلي گليءَ ۾ ڳا تن ته هٽي ماڻهن کي پاڳل بڻائي ڇڏيو، خاص ڪري نوجوانن ۽ زالن کي.

جيڪي ٻائر گانڌيءَجي جي جادوءَ ڀري اثر هيٺ آيا ۽ سڀ ڪجھ تياڳ ڪري ٽپي پيا جنگي ميدان ۾، سي هئا جئر امداس دولترام، گهنشام شوداساني، چوئٿرگدواڻي آچاريه ڪرپلاڻي، نارائڻداس ملڪاڻي، سچانند ٿيرو مل، آسودو مل گ دواڻي، نيوند رام وشنداس، چوئٿرام وليچا، سکديو اوڌئداس، پرسرام ٺهلراماڻي، ڀڳوانداس هزاري، شري هرچند

راءِ وشنداس،ويرو مل بيگراج،هاسارام پمناڻي،سوامي ڪرشنانند، ميٺارام هرومل ، ڪيولرام ٽانوائي،اهي سڀ پيا بہ گهڻائي جيڪي آزادي جي لڙائيءَ ۾ پاڻ موڪيندا رهيا،سي سمجهو ٿا پهنجي گهر جي مدد ڪانسواءِ ديشسيوڪ بڻيا هوندا! هرگز نہ ، هر هڪ سنگرامي پنهنجي ڪنهن ناريءَ جو هٿ هوندو آهي،تڏهن ئي هو چمڪي اُٿندو آهي. گهڻوڪري سيني زالن پهنجو شاخصي سُکہ تہ وجائيو پر پريوارڪ جيون ۾ بہ گهڻا ڪشٽڪشالا سٺا ۽ پوءِ پاڻ بہ اهنسڪ لڙائيءَ ۾ زور شور سان ڀاڱ ورتائون. ١٩١٨ع ۾ پهريون وشو يوڌ (پهرين جنگي عظيم) ختم ٿي. جنگ دوران مدد جي عيوض اسان جي ماڻهن هومرُول (ملڪي راڄ) گهريو پر سرڪار نابري واري (انڪار ڪري ڇڏيو) ۽ تحرڪ کي دٻائڻ لاءِ رولٽ ائڪٽ پاس ڪيو. سنڌ ۽ پنجاب ان اِئڪٽ جي سخت مخالفت ڪئي.سنڌ ۾ ڪيترن پهنجون نوڪريون ڇڏيون ۽ آنرري خطاب واپس ڪيا،سرڪاري اسڪولن مان شاگرد بہ پڙهائي ڇڏي آيا ۽ قومي پا ٺشالائون کوليون . وديشي ڪپڙن جو بهشڪار ڪيو ويو.وديشي ڪپڙا زالون گهر گهر مان گڏ ڪري گهٽين ۾ هولي جلائڻ لاءِ نڪرنديون هيون.کاڌيءَ جا ٿاڪيا ڪلهن تي کڻي ۽ گهر گهر ۾ وينديون هئيون.هندو زالون سرگسن ۽ پريات ڦيرين ۾ گيت ڳائيديون هئيون.

جيجل پايو ڪاڏي جام
پينر پايو ڪاڏي جام
اهڙو آهي رايو عام
پينر پايو ڪاڏي جام

پهنجي گهر جي ڪم ڪار مان فارغ ٿي ڪيترين پينرن چرخا ڪلاس ڪوليا ۽ ڳائيندي ٿيون هئيون:

ٿيو چرخو ڪدڙ پيارو سردار گانڌيءَ جو
مهندار گانڌيءَ جو،
هڪ هڪ چرخي جو ڦيرو وجي ڪندو،
ولائت گهيرو،
هيءَ بم گولو آهي ڊيرو سردار گانڌيءَ جو.

سنڌ جي شهرن ۾ توڙي ڳوٺن ۾ سوديشيءَ جي هلچل، ولائتي شين جو بهشڪار، شراب جي گُتي تي پڪيٽنگ، راشٽريا ڀاشا هنديءَ جو پرچار اِنهن سڀني جوڙ جڪي ڪمن ۾ خاص طرح پينر اڳريون رهيون. ساچانند ڦيرو مل جو ساچو ڪٽمب تحرڪ ۾ شامل ٿيو هن جي ننڍي نيٽي ننهن ڪملا ڳود ۾ ننڍڙي جگديش کي ڪٽي جيل ۾ وئي. سندس ٽيئي پُٽ شري روچيرام، موٽومل، ڳوبندرام ته جيل ۾ ويا پر سندس ٽيئي ننهر ٻه ميدان تي لهي آيون ۽ جيل جي سزا ڪاڏائون، سندس پرٽيل ڏيءَ ڪيسي نهالاڻي ٻه ڦيد ڪئي وئي. هوڏانهن آچاريه ڳدواڻيءَ جو ساچو ڪٽمب، سندس زال

ڳنگا. سندس ڀاءُ عالم، ۽ ڀيڻ پاربتي سڀ جيلن اندر بند. ديپچند
تلوڪچند جي ڌرمپتني لڳاتار ١٢ ڀيرا جيل ۾ وئي. هڪ
ڀيري تہ ڀيرڀياري هئي، ۽ جيل مان ڇُٽي آئي تہ هڪ هفتو پوءِ
کيس پُٽ ڄائو.

استريون هونئن ئي جذباتي ۽ هڪ وارجي منجهن جذبو
پيدا ٿيو تہ اُهو رڪجڻ جوڪون هوندو آهي. استري پنهنجي
منزل مقصد تي پهچڻ لاءِ وڏ ياڃي واٽون ڪندي آهي ۽ سوئي
وري سنڌي ناري، خبر ناهي سنڌوءَ جي جل ۾ ڪهڙو جادو
آهي ڪرامت آهي.

١٩٣٠ع ١٩٣٢ع جي دور ۾ پڻ سنڌ جي شهر شهر ۾ ڳوٺ
ڳوٺ ۾ آ ڳيڙڪي اُٿي. هلچل جو زور جيڪو ١٩٢٥ع ڌاري
ماٺ ٿيڻ لڳو هو سو وري زور پڪڙڻ لڳو، تنهن ۾ ننڍيون
ڇوڪريون نوجوان زالون بہ ڪاهي پيون اسڪولن ۾ مندرن
۾ جتي زالون گڏ ٿين اُتي ديش جي آزاديءَ جون ڳالهيون
ڪن، زبان تي ديش ڀڳتيءَ جا گيت اُچارڻ جو ڪاريہ
ڪرڻ لڳيون. اُن وقت پورڻ سوراج جي گهرَ ڪندي هزار کان
بہ وڌيڪ گرفتاريون ٿيون، تن ۾ زالون بہ هيون، پر جئين اڳ
۾ ٻڌايم تہ جوڙ جڪي ڪمن ۾ ڳوٺ سُڌار هلچل ۾، سوديشي
هلچل ۾ زالن ڇڙُ لڙائيءَ جو مورچو کولي ڇڏيو، ولائتي ڪنڊُ
گهرن ۾ اچڻُ بند ٿي وئي، ولائتي بسڪوٽ خاص ڪري
ڳئلسڪو جا جيڪي ڏاڍا لذيذ هوندا هئا سي بہ بند، ولائتي
ڪپڙو اڳيون پيل ساڙينديون هيون ۽ ٿهلي جوڙي يعني کاڏيءَ

جا ڪپڙا ئي پائينيون هيون هند بسترا بہ کاڌيءَ جا پل تہ ڪيترا بہ کهرا لڳن پر چاڪاڻ جو پهنجي مُلڪ جي ماڻهن جا ٺهيل هئا انڪري پسند ڪنديون هيون واهہ! جو پينرن قربانيون ڪيون.

١٩٣٠ع ۾ اسين ننڍيون ڇوڪريون بہ ڪمن ۾ شامل ٿي ويندينون هيون سين،ڪاڌي پائڻ تہ پهريون ڪم،ڪنڊ نہ ڪا ئڻ پيو ڪمُ چرخو هلا ئڻُ ٿيون ڪمُ،سرڪس ۾ شامل ٿيڻُ ۽ نعرا لڳائڻُ چوٿون ڪمُ . تن ڏينهن ڇوڪرين جي ٻاهر نڪرڻ تي بندش هوندي هئي،حيدرآباد،ڪراچيءَ ۽ پوءِ ساهتيءَ کي ڇڏي ڪري باقي لاڙڪاڻي،شڪارپور،سکر روهڙي ۽ ٻين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ زالون ٻاهر گهٽ نڪرنديون هيون،پر هن مُلڪ جي آزاديءَ جي تحريڪ سڀ بندن ٽوڙي ڇڏيا.لڪي لڪيبہ اسين سرڪسن ۽ ميٽنگن ۾ شامل ٿيندا هئاسين،۽ جيئن ئي ڪنهن سوروير سنگراميءَ جي جيل وڃڻ جي خبر ڪنن تي پوندي هئي اُن ڏينهن ورت رکنداهئاسين. اسڪولن ۾ اهي آزاديءِ جون ڳالهيون ڪندا هئاسين، آزاديءَ جي موضوع تي گيت ۽ ناٽڪ بہ ڪنداهئاسين.راشٽر يہ ڪويدڪايل جا گيت تہ گهر گهر گونجندا هئا.

.مرنداسين مگر هند کي آزاد ڪنداسين،
سرسبز چمن هند جو آباد ڪنداسين،
نئين آهہ دنيا لاءِ اهنسا جي لڙائي ،
گانڌيءَ جا لڳائي،

ان آڳ سان آزاديءَ ارشاد ڪنداسين،

يا:

قرض ماتا جو چُڪائينديءَ ڪڏهن جوان اچي

مُلڪ مادر جي مٿان ٿيندين تون قربان اچي.

لڪي لڪي قومي جهنڊا چاڙهيهيندا هئاسين. ڳليءَ ڳليءَ انقلاب زندهہ باد جا نعرا هڻنداهئاسين. وِلائتي ڪپڙي جي بهشڪار جيءَ سلسلي ۾ ڀيڻ گنگاديوي پهرين استري ستياگرهڻ هئي جا شڪارپور ۾ لکيءَ دروٽ شراب جيءَ ڪتيءَ تي پڪيٽنگ ڪندي پڪڙي وئي، ڀيڻ لڇمي ديوي ٻي هڪ شڪارپوري ڀيڻ هئي جنهن کي ١٩٣٢ع جي سول نافرماني تحرڪ ۾ گهٽي ۾ گهٽي اڍائي سالن جي سزا ملي. ڪورٽ مان نڪرڻ بعد هن ٻُچا ڪرڻ تي ڏاڍي همٿ سان چيو اڍائي منٽ سزا ملي آهي.

١٩٣٧ع ساڄي ديش سان گڏ، سنڌ ۾ بہ چونڊون ٿيون. سنڌ اسيمبليءَ ۾ غير مُسلم ٧ ئي سيٽون جنتا جي ايماندار سيوڪن جيتيون. جنهن ۾ اساڄي هڪ ڀيڻ بہ چونڊ جيءَ آئي سا هئي اسان جي ڀيڻ ڄيٺي سپاهيملاڻي، سنڌ جي سوروير ناري، سيوا ۽ سادگيءَ جي مورت هن سان گڏ ڇهہ ٻائر هئا سروشري سٽوا نيوندرام ايسرداس پروفيسر گهنشام، هاسارام پمناڻي ۽ پو پٽ لعل. ڀيڻ ڄيٺي سپاهيملاڻي سنڌ اسيمبليءَ ۾ ڊپٽي اسپيڪر جي عهدي تي چونڊي وئي، ممبئي وڏان پريشد جي ڊپٽي چيئرمين بہ چونڊي وئي. گانڌيڄيءَ جي هلايل هن آزادي آندولن ۾ مُنڊ ڪان وئي جن ڀاڳ ورتو سي آهن

ڪراچيءَ مان ڄيٺي ڀيڻ سپاهيملاڻي ڪڪي لالواڻي، ڪستوربهن، پارپتي گدواڻي، روچان خوبچند مامتورا، حيدرآباد مان ڪملاهير انند، ديوي هاسومل، موهني لالچند، گومي ڪرپلاڻي، ساهتيءَ مان نانواني ڪتمب جون زالون، شڪارپور مان ڀيڻ گنگا ديوي ۽ ڀيڻ لڪشمي، ٻي هڪ ڀيڻ ڪرشنا ديوي هئي جنهن جي سمپادڪيءَ هيٺ، ماتا، اخبار نڪرندي هئي، ٻي هڪ ڀيڻ جنهنجو پتو ناهي ڪتان جي هئي، پر هئي سنڌي سرسوتي ديوي جا قومي گيت لکندي هئي ۽ ڳائيندي به هئي.

سنڌ جي شائرن، ليڪڪن ۽ گايڪن ته هن هلچل ۾ بيشڪ سچي ارٿ ۾ چارٽن جي پومڪا نڀائيءَ خاص ڪري زالن کي اتساهڪ ڪرڻ جن ۾ پريم ۽ پونا. قربانيءَ جا جذبا ڪوٽ ڪوٽ پريل هئا، تن کي هن ڪرانتيءَ ۾ شامل ڪرڻ لاءِ پريرت ڪيو تنهن ۾ خاص ڪري ڪوي دڪايل جي قومي گيتن، ڇو ته گيت ٺاهي ڳائيندو به هو ۽ پاڻ به آزاديءَ جي، لڙائي، جو سور وير سپاهي ٿي رهيو ۽ سنڌ جي ڳوٺ ڳوٺ جو ڪئين پيرا رٿن ڪندو هو، جتي به دڪايل جو پروگرام هوندو هو اُتي پينرن جي خاص پيڙ ۽ اُنهن تي وري جادوءَ جهڙو اثر، هاسانند جادوگر جهڙو اثر. جن کي گهران موڪل ڪان ملندي هئي، سي به لڪي لڪي هن دڪايل جي پروگرامن ۾ ايندي يون هئيون ۽ گانڌيءَ جي جي جوڙجڪي پروگرامن ۾ سرگرم بهرو وٺنديون هئيون. هرهڪ شهر مان، ڳو ٺ مان گهٽيئي

نڪري نروار ٿيون.جن جا نالا هتي ڏيڻُ ممڪن نـہ آهن.خاص ڪري ١٩٤٢ع واري هلچل ۾ ڪرو يا مرو، جا نعرا هڻندي،قومي جهنڊا لهراويندي،آزاديءَ جي پرتگيا پڙهندي، سرڪار جا پيا قانون ٽوڙيندي،ڪئين پينر جيلن جي هوا کائيندي ڏٺيونسين ،پر اسان جهڙيون بہ سوئين پينر هيون جن ۾ ديس سيوا لاءِ لگن هئي،۽ گانڌيءَ جي جي ڏسيل راهہ تي تعميري ڪمن ۾ زوردار بهرو وٺنديون هيون.جهڙوڪ چرخو هلائڻُ ،کاڏيءَ جو ڪاريہ.شراب جو بهشڪار،ٻوٽ سُڌار يعني ٻوٽن جي هنرن کي همٿائڻُ.سوديشي هلچل،۽ پين اهڙن ڪارين ۾ سرگرم رهيون، انقلاب زندهہ آباد، گونجي آزاديءَ جو ناڊُ،ڀارت ماتا ڪي جئہ !، وندي ماترم! مهاتما گانديئَ جي جي جئہ جي نعرن سان آسمان گونجي اُٿيو،پر ١٩٤٧ع بعد،آزادي ملڻ کان پوءِ،اُهو ديش پريم، اُهو اُ منگ ،اُتساهہُ الائي ڪيڏانهن پر ڪري اُڏامي ويو.سُوراج ملڻ بعد پينرن بہ ٿديون ٿي وئيون. سيني ائين سمجهيو جيڪي گهريو سو سڀ ڪجهہ ملي ويو.ڀارت آزاد ٿي ويو،پر حقيقت ۾ اها راجينتي آزادي هئي. سچ پچ تہ مُلڪ کي اڏڻ وارو ڪمُ،ديش کي خوشحال بڻائڻ جو ڪمُ پوءِ ئي شروع ٿيو هو. انگريزن جي ظلمي راڄ هيٺ جيڪا جنتا پيڙيل هئي،غريب هئي، اٽپڙهيل هئي.ٻوٽن ۾ زميدارن،جاگيردارن جي هٿ هيٺ غلام هئي. اٽپڙهيل هئي تنمنکي پهنجو حقيقي درجو هٿ ڪرڻ لاءِ جاکوڙ ڪرڻي هئي.ٻوٽ سُڌار،

بي علميءَ کي تتڙي ڪيڻُ،زمين جي برابر وِراهست ڪرائڻ،ڳوٺاڻن هنرن کي همٿائڻ جو ڪاريہ ڪرڻُ ڪپندو هو،پر هندوستان جي ورهاڱي هٿي اسانجا پاسا پيچي چڙيا.لڏ پلاڻ بعد اسين پهنجي اٿي لٿي اجهي جهڙن مسئلن ۾ ئي اُلجهيا رهياسين.اِنهن مُشڪلاتن کي منهن ڏيڻ ۾ مردن سان گڏ،ڀينرن کي بہ ڏاڍي جاکوڙ ڪر ڻي پئي. اُڪڙيل گهر وري، نئين سر ٺاهڻ،نئين سِر وري پهنجي پيرن تي بهڻُ ڏاڍو مُشڪل ڪمُ هو،پر اُن ۾بہ ڀينرن ڏاڍي صبر کان ڪمُ ورتو.عورت محنت مزدوري ڪري پهنجا ٻچا پاليا،پهنجو گهرُ سنڀاليو،غريبي حالت ۾بہ پهنجو سونمان قائم رکيو.

جي غور سان ڏسون،اندر جهاتي پائي ڏسون تہ ڀينرن ماتائن ۾ اُها جيڪا آزاديءَ جي لڙائي ۾ ديش پريم جي ڀاونا هئي جيڪو تياڳ ۽ قربانيءِ جو مادو جيڪو زالن ۾ هو سو چڻ تہپر ڪري اُڏامي ويو.سواءِ ڪن جذوي ڀينرن جي، جن عام جنتا جي سيوا ڪئي،باقي تہ سڀ پهنجي پهنجي شخصي جيون ۾،پهنجي گهرن ۾ ئي مصروف رهيون اُنهن ٻاڻ ڳٽين ڀينرن ۾مکيہ هئي اسانجي چيٽي ڀيڻ سپاهيملاڻي، جنهن ڀارت ۾ اچڻ بعد سنڌي عام جنتا کي ٿانئيڪو ڪرڻ لاءِ سستا مڪان جوڙيا،۽ ديش شيوا ۾ جيئڻ تئين جُٽي رهي.ٻيو نئين سنڌ اڏڻ لاءِ پائي پرتاپ ڪاڃ جي ڌرتيءَ تي جيڪا يوجنا ٺا هي تنهن ۾ جوڙ جڪي ڪمُ ڪرڻ لاءِ تعليم جي کيتر ۾ ڪئي ڀينر لڳي وئيون،برپٽ ۾ نئون اڏڻُ ڪو سولو

ڪمُ ناهي پائي پرتاپ اُڪثڙيلن ڪي وري وسائڻ جو نيڪُ ڪمُ
تہ هٿ ۾ ڪنئيو، اُن ۾ مڪانن اڏڻ ڪانسواءِ باقي سماجڪ
سيپتڪ، تعليمي ۽ اخلاقي جيون جو پهلو بہ هو جيڪو پينرن
چڱيءَ طرح سنڀاليو، رچناتمڪ ڪاريہ ۾ ڪوي هوندراج
دکايل جي رهنمائي هيٺ، سندس ئي پريٽا سان، ڪئين سنڌي
پينرنڪري نروارٿيون جن ان نرماڻ ڪار يہ ۾ يوگدان ڏنو.

پر جي اسين باريڪيءَ سان پينرن جي سيوائن جو ڇيدُ
ڪيون، تہ ڪن پينرن ڪي ڇڏي باقي سڀ پهنجي شخصي
جيون ۾ ئي پوريون آهن. ديش پريم ديش پڳتيءَ صحي ارٿ
۾ سماج شيوا جي راهہ بلڪل ئي پلاجي وئيون آهن.

وري شل اُها سچي سجاڳي اچي، جو پينر پلي ۽ ٻري جي
پهچان رکي، وري هڪواري ديش شيوا جي رنگ ۾ رڱجي
وجن. اُها تياڳ ۽ قربانيءَ ڪانسواءِ اچڻي ناهي، ۽ تياڳ ۽
قربانيءِ جو جذبو، غيرتمند دل ۾ ئي پيدا ٿي سگهندو آهي. اڄ
نرا شاجنڪ حالت آهي، ديش جي، سماج جي، ڇا ؟ سورويہ
سنڌي نارين لاءِ، اها هڪ للڪار ناهي؟ وري بہ مارئي سنسٿا
طرفان سچي پارت مان پينرن ڪي گڏ ڪرڻ واري نماٽي
ڪوشش سُهٽو قدم آهي.

آ خر ۾ پينرن کي عرض ڪندس تہ ڪجهہ سوچيون،
ڪجهہ سمجهيون، ڪجهہ اڳتي قدم وڌائيون، هڪ ٻئي سان
سڏ ۾ سڏ ڏيون ۽ فقط پهنجي شخصي واڌاري سُڌاري، تائين
محدود نہ رهون.

آزاديءَ جي هلچل ۾
سنڌي استريءَ جي جاڳرتا

(سيتا سامتاڻي)

گيتا ۾ چيل آهي جڏهن دنيا ۾ پاپ ۽ اتياچار پرپل هوندو آهي تڏهن پرماتما نيڪ ۽ پوتر آتمائن کي جڳت جي ڪلياڻ واسطي موڪليندو آهي.دنيا ۾ اهڙي جڳهه ڪانهي،۽ اهڙو ڪو زمانو ڪونهي جنهن ۾ هن وٽندڙ نيم مهاتمائون پيدا نه ٿيا هجن.هلندڙ زماني ۾ ڏسون ٿا ته جڏهن مُلڪ ۾ ڪنين ڪُرسمن جي بازار گرم هئي.گهر گهر ۾ پٿر ۽ مٽيءَ جا ٺاڪُر موجود هئا.هڪ ايشور جي پوڄا بدران ،گهڻن ئي ديوين ديوتائن جي پوڄا گهر گهر جاري هئي،تڏهن پروهت ۽ خودغرض ماڻهو،ڀالن ڀولڻ هند ن کي ڦري رهيا هئا،هزارن وِدوائن کي جيئري زوريءَ سندن پتين جي چکيا تي جلايو ويندو هو. مطلب ته جڏهن هرڪنهن پاسي،اوندهه انڌڪارُ هو تڏهن هڪ اهڙي زبردست ۽ اعليٰ انسان جي ضرورت هئي،جو پهنجي لياقت ۽ قرباني ۽ اوناچ جيون دوارن خود غرض ماڻهن جا پول پڌرا ڪري ۽ ماڻهن کي سچي ڌرم جي روشني ڏيکاري گمراهيءَ کان بچائي. ايشور جي نيمن پٽاندڙ راجا رام موهن راءِ ميدان ۾ آيو.هن جدا جدا پولين ۽ ڌرمن جو تمام چڱيءَ طرح ابياسُ ڪيو ۽ پهنجي جان جوکي ۾ وجهي،انيڪ قسمن

جي ڏرمن، قومي ۽ پنگتي ڪُرسمن ۽ غلطين جي برخلاف پهنجو آواز ڪڙو ڪيو، ستي لڪڙيءَ جهڙي خطرناڪ رسم جي خلاف قائدو پاسُ ڪرايو. ورهين جي ڪوشش ڪانپوءِ هڪ پرميشور جي پوڄا مُلڪ ۾ قائم ڪيائين جا برهم سماج جي تحرڪ جي بُنياد تي هئي. راجا رام موهن راءِ جو ولائت ۾ ديهانت ٿيو. هن جي مرڻ ڪانپوءِ سماج جي حالت ڏاڍي بري هئي. پوءِ پرما تما پهنجي ڪرپا سان مهارشي رويندر ناٿ ٽئگور کي ميدان ۾ موڪليو، هن برهمو سماج جي ڏاڍي اُنتي ڪئي ۽ برهمو ڌرم جو پرچار پهنجي جيوت جو آدرش ڪري سمجهيو. اُنهيءَ ڪانپوءِ آچاريہ ڪيشب چند رسين انهيءَ وڻ جي اهڙي سنيال ڪئي جو هن ڪيترين خراب ڪُرسمن کي ٽڙي ڪڍيو، جيئن تہ پرچار ڪيائين تہ استرين کي پوري آزادي ڪي ۽ مردن جهڙا حق ڏيڻُ گهرجن، ودوائن کي ملڪيت جا حق ملڻُ کپن جيئن سماج ۾ اُن جي پوري عزت رهي، ننڍي هوندي جي شادي بلڪل بند ٿيڻُ گهرجي، جي ننڍيون نيٽيون ودوائون وري شادي ڪرڻُ چاهين اُنهن تي روڪ نہ وجهڻُ گهرجي، استرين کي اونچ قسم جي تعليم ڏيڻُ گهرجي.

سنڌ ۾ سُڌاري جي لهر ساڌو نولراءِ ڪلڪتي مان ايتري تہ ڪٺي آيو جو هن جي دل تي تہ جيئن بينگال جون استريون وديا وٺي آزادي ما ٽي رهيون آهن، تئين سنڌ ۾ بہ اهڙو وايو منڊل پيدا ڪري استريءَ جاتيءَ کي ڪرسمن کان آزاد ڪرائيان. سندس ڪوشش سان ڇوڪرين جا اسڪول کلياءِ

زناري اسپتال حيدرآباد ۾ برپا ڪئي وئي جنهن جي معرفت
داين بدران سکيا ورتل نرسز پارن جي ڄمڻ جو اهڙو بندوبست
سُنو ڪيو جو ڪيترن پارن ۽ استرين جا موت گهٽجي ويا.

جڏهن مهاتما گانڌيءَ آزاديءَ جي لهر شروع ڪئي ته انهيءَ
جو اثر سڄي سنڌ تي پيو. اسان جا ڪيترا سنڌي نوڪريون
۽ ڌنڌا ڇڏي، اچي قومي هلچل ۾ گهريا. ۽ نه رڳو پاڻ مهاتما
گانڌيءَ جو سنگ ڪيائيون، پر ڪن جا ته سڄا ڪٽمب ان
تحرڪ ۾ گهلجي ويا. جيڪي استريون ا ڳه ٻاهر گهرن
کان ڪون نڪتيون هئيون، سي جڏهن ڪلهن تي کاڌيءَ جا
تاڪيا کٽي گهر گهر کا ڌ ي وڪڻڻ وينديون هئيون، ڪيترين
کي گهر ۾ مردن جون ڌمڪيون به ملنديون هئيون، پر هو انهيءَ
جو ڪو به فڪر نه ڪري پنهنجي فرض ادائي ڪنديون
رهيون. انهيءَ هلچل سنڌ ۾ ايترو ته زور پڪڙيو جو اسان
جون سنڌ ي ڀينر پنهنجا گهر گهاٽ ڇڏي قومي لهر ۾
لڙهي ويئون.

مهاتما گنڌيءَ لوڻ جو توڙڻ جو سڏ ڏنو. سڏ جو پڙاڏو
سنڌ ۾ گونجيو. انيڪ سنڌي جوانن سان گڏ ڪتريون ئي
سنڌي ناريون ۽ نيگريون پڻ ٻاهر نڪري نروار ٿيون. هنن نه
صرف آزاديءَ جو آواز بُلند ڪيو، پر انقلابين جون مددگار به
بڻيون. گهر گهر وڃي سنڌي نارين کي آزاديءَ جي اهميت
سمجهائي، جنهن آزاديءَ جي پاونا جي وڪاس ۾ هڪ
عملي ڪمُ ڪيائون. پڙهيل ۽ اڻ پڙهيل عورتن، اڻ پڙهيلن کي تعليم

ڏيڻ جو ڪمُ ڪيو. فئشن جي عام مُخالفت ڪئي ۽ ڏيتي ليتي جي بهشڪار جو آواز بُلند ڪيو. ڪيترين پينرن ولاتي شين جي دُڪانن ۽ شراب جي دڪانن تي پڪيٽنگ ڪئي ته ڪي وري جيلن ۾ و جي، قومي گيت ڳائي، سينې کي اُتساهت ڪرڻ لڳيون.

جڏهن مهاتما گانڌي ڀارت کي انگريزن کان آزادگي وٺي ڏيڻ جو پرچار ڪيو، تڏهن سنڌي ناري چوُديواري ۽ پردي اندر قيد ٿيل هئي، ۽ هن مُشڪل سان ڪڏهن به گهر کان ٻاهر پيرُ ڌريو هوندو پر ديش جي آزادي جي تمنا ڪيترين نارين کي گهر ٻار ڇڏي آزادي جي جنگ ۾ ٽپڻ لاءِ مجبور ڪيو. مهاتما گانڌي استري جاتي ۾ وڏي جاڳرتا آندي، هن ڏٺو ته ڪستوربا کيس قومي هلچل ۾ ڪيترو ۽ ڪهڙي نه سياٽپ سان ساٿ ڏيئي سگهي آهي، ته پيون به ڪي استريون ڇو ڪون مُلڪ جي صدقي پنهنجي جان قربان ڪري ٿيون سگهن. جڏهن سنڌ ۾ مهاتماجي اهنساجي لهر زور پڪڙيو ته آچاريه ڪرپلاڻي جيوترام گدواڻي، جيرامداس دولترام ۽ ڪئي پيا پنهنجي ڪٽمب سميت انهي هلچل ۾ گهري پيا. مهاتما سنڌ ۾ اچي سنڌ ي استري کي ايترو ته جاڳرت ڪيو جو هو پنهنجا گهر ٻار ڇڏي مُلڪ جي شوا ۾ ٽپي پيون. پيڻ گنگا گدواڻي جڏهن آزادگي کان پوءِ، بمبئي ۾ اچي رهي ته مونکي گڏجي ڏا ڍي شونق سان مونکي ڳالهيون ٻڌائيندي هئي ته ڪئين نه مهاتما هن جي جيون تي اثر ڪيو، هو پنهنجي پي پروفيسر جيوت

رام تي ڏاڍو ڪاوڙجي هئي تہ هو نوڪري ڇڏي مهاتما جي جادوءَ ۾ ڇو اچي ويو آهي. پروفيسر ڳدواڻيءَ کيس چيو تہ مهاتما سان تون بہ ڳڏج. ڳنگا ڀيڻ چيو تہ مها تما ڳانڌي جڏهن مونکي ڳڏيو تہ چيائين تہ اسان جي غريب مُلڪ کي استري جاتيءَ جي مٽين جي ڳهرج آهي. تنهنڪري تون مون کي پهنجا مٽيا ضرور ڏئي. چيائين تہ مان تہ ڪاوڙجي پيس ۽ چيومنانس تہ اها تہ مهنجي ملڪيت آهي مان پهنجي پا رن لاءِ رکندس. مهاتماصبرڪري ويو هلي. پر مونکيتہ جادو وجهي ويو. مون ڳدوا ڻيءَ کي چيوتہ ها ڻ مونکي خبر پئي تہمهاتما ڪهڙو نہ چادوڳر آهي. مان نہ رڳو کيس مٽيا ڏيندس پر توسان ڳڏ هلچل ۾ بہ توکي پورو ساٿ ڏيندس. پوءِ مٽس ايترو تہ اثر ٿيس جو ڏهن ڏينهن جو چاول پار بہ پاڻ سان جيل ۾ وٺي وئي. ايترو کيس ديش لاءِ پيار جاڳيو.

ڪراچيءَ ۾ سنڌي نارين ڳُليو ڳُلائي انگريزن جي بغاوت ڪري، هڪ ڏينهن لاءِ ڪراچيءَ مان انگريزن جو راڄ ئي ختم ڪري ڇڏيو هو. اسين سنڌي نارين جي قربانين سان ڳڏ مُسلمان نارين جي دليريءَ کي بہ وساري نہ ٿا سگهون. اهڙين مُسلمان دلير نارين جي دليري ياد ڪرڻ جهڙي آهي. اهڙين مُسلمان دلير نارين ۾ ڳلزا بيگم اهم جاءِ والاري ٿي. ساڳئي نموني ڳنگا ديوي ڳدواڻي ۽ پارپتي ڳدواڻي ۽ بيون سوراج جي لڙائيءَ جون بهادر شيرڻيون هئيون. آچاريہ ڳدواڻي جيڪو ڳجرات قومي وديا پيٺ جو مکيہ آچار يہ ۽ پرنسيپال هو ڳنگا ديوي اُن

جي ڌرم پتني هئي ۽ پارٽي گڏوڏي آن جي ڀيڻ هئي مهاتما گانڌيءَ سان هنن جا گهرا تعلقات هئا. توپڻ مُکي، جيڪو ڪاچي سنڌي هو، اُن جي ڏيءَ ۽ زال به آزاديءَ جي يُڌ ۾ ٽپي پئيون، ۽ جيل ياترائون ڪيائون.

آچار يه ڪرپلاڻيءَ جي ڀيڻ جيڪا سنڌ ۾ ڪڪي ڀيڻ، جي نالي سان سڃاتي ويندي هئي، تنهن پهنجي ساٿي جيون ديش شيوا ۾ ارپڻ ڪئي، ڪڪي ڀيڻ لالواڻي وٺلا ٺتي ڪپڙي خلاف پيڪيٽنگ ڪرڻ جي ڏوهه ۾ جيل وئي.

ساهتيءَ جي سرمور سچانند ٿيرو مل ٿاواڻيءَ جي ،نهرن ۽ ڌيئرن، بهآزاديءَ جي هلچل ۾ جيل ياترائون ڪيون ۽ هر طرح جون سُور ۽ سختيون سهنديون رهيون. آچار يه ڪرپلاڻي بينگالڻ سُچيتا سان شادي ڪئي. سُچيتا پڻ آزاديءَ جي تحرڪ ۾ شرڪت ڪئي،هوءَ پڻ ديش شيوا جي ڪار يه ۾ رُڌل رهي هئي،سُچيتا ڪرپلا ڻيءَ آزاديءَ بعد(يو. پي) اُتر پرديش را جيه جي مکيه وزير پڻ بڻي .سُچيتا ڪانگريس سان ئي جُڙيل رهي.هوءَ اندرا ڪانگريس جي پر مُکه پڻ بڻي،سياسي مخالفت هوندي به هئي پتي پتني ساز سلوڪ سان هلندا هئا.

شريمتي موهني لالچند جي شيوائن ڪي به سنڌ ڪڏهن وساري نه ٿي سگهي.١٩٤٢ع ۾ انگريزن خلاف بغاوت ڪرڻ ۽ پرچار ڪرڻ جي ڏوهه ۾ هن ڪي جيل جي حوالات ۾ بند ڪيو ويو.

شريمتي رڪمڻي ديوي اصلُ شڪارپور جي رهاڪو هئي. هوءَ انقلابي جوالا هئي. سرسوتي ديوي ڳايڪا هئي ۽ هن قومي سنگيت سان لوڪن کي اُتساهه ۽ اُمنگ ڏياريو. هن جي قومي گيتن جو آلاپ سنڌ جي گهٽين ۾ اڄ به گونجندو رهيو آهي.

شريمتي پارپتي لالواڻيءَ لوڻ جي ستياگرهه وقت زالن جي جلوس جي اڳواڻي ڪئي. هن کي ڪيترا ئي ڀيرا جيل جي سيخن پُٺيان ڌڪيو ويو.

شريمتي مور ٻائي، شريمتي مهربانو، ڪملا ٽوپڻ مُکي، شانتا ٽوپڻ مُکي، ڀيڻ گومي ٻائي، دادي اُتي ٻائي، گلي سدارنگاڻي، ستي ڪشنچند ميلواڻي، لڇمي ٻائي، ستي ديوي واسواڻي، ديوي هاسومل وغيره وغيره، انيڪ ناريون آهن جن آزاديءَ صدقي گهر گهر وڃي کاديءَ جو پرچار ڪيو، جلسن جي رهنمائي ڪئي، شاگردن ۾ روح ڦوڪيو ۽ جيل جون ياترائون ڪيائون.

ڀيڻ لڇمي ديوي ٻي هڪ بهادر شڪارپوري ڀيڻ هئي جنهن کي ١٩٣٢ع جي سول نافرماني تحرڪ ۾ گهٽي ۾ گهٽي سزا ادائي سال مليي ڪورٽ مان نڪرڻ بعد هن کان پُڇا ڪرڻ تي لاڻاني همٿ سان هن چيو ته ادائي منٿ سزا ملي آهي، پيون مکيه ڀينر جن جدا جدا تحرڪن ۾ ڀاڱ ورتو تن ۾ هئي ڪماري جيٺي سپاهيملاڻي جنهن پهنجو سڄو جيون ديش صدقي قربان ڪري ڇڏيو. هن جو جنم حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو.

ڪاليج ۾ هوءَ آزاد خيالن واري ڇوڪري مڃي ويندي هئي.جڏهن انگلينڊ مان سائمن ڪميشن ڪانگريسي ڏر جي ميمبرن سان ڳالهيون ڪرڻ آئي ۽ ڪانگريس اُن ڪميشن جو بهشڪار ڪرڻ جو اعلان ڪيو تڏهن ڄيٺي ڀيڻ ڪاليجي ڇوڪرن ڇوڪرين جي سرگس وٺي ڪانئن اُن ساڳئي رستي تي،جتان جتان سائمن پهنجا ساٿي وٺي لنگهڻو هو،نعرا هڻارايائين،سائمن تون موٽي وڃ، سائمن يو گوبئڪ! ١٩٢٩ع ۾ هن ڪاليجي تعليم پوري ڪئي ۽ زور شور سان آزاديءَ جي جنگ ۾ گهڙي پئي! ڪيترا ڀيرا تہ هن کي جيل بہ وڃڻو پيو،جيل مان نڪرڻ بعد هن شاگردن ۽ زالن ۾ ڪمُ ڪرڻُ شروع ڪيو ۽ منجهن جاڳرتا آڻڻ جي ڪوشش ڪيائين.هوءَ ميٽنگون سڏائي ڀاشڻ ڏيندي هئي ۽ ماڻهن کي ديش ڀڳتيءَ جي سکيا ڏيندي هئي.ان ڪري ڪيس وري ١٩٣٢ع ۾ گرفتار ڪيو ويو.

جڏهن ١٩٤٢ع ۾ ڪئٽ انڊيا (ڀارت ڇوڙو) جي هلچل هلي تڏهن سرگرم هئڻ ڪري هن کي اڍائي سالن تائين نظربند ڪيو ويو.

ڄيٺي ڀيڻ صرف آزاديءَ جي هلچل ۾ نہ پر ٻين ڪيترن ۾ پڻ ڪمُ ڪري ديش ۽ سماج جي شيوا ڪندي رهندي هئي. هوءَ ڪراچيءَ جي ميونسپل چونڊن ۾ بيٺي ۽ کٽيائين.ڪيس ميونسپل اسڪول بورڊ جي ميمبر ڪري پڻ چونڊيو ويو.

شري جمشيد نسرواجي مهتا سماج شيوڪ هو،هو ڪراچي

ميونسپل ڪارپوريشن جو چيئرمين پڻ هو.هن سان گڏ پيڻ چيٺي سول اسپتال ۾ وڃي ڪري مريضن جي شيوا ڪندي هئي.هوءَ غريبن جي بستين ۾ وڃي اُنهن جي صفائي سُٺائيءَ ۽ ڪاڌي جو خيال رکندي هئي.

دادا شيوڪ يوچراج ڪيس ٻالڪن جي ٻاريءَ ۾ دلچسپي وٺڻ لاءِ چيو.چيٺي پيڻ سنڌ جي هڪ شهر ۾ ٻالڪن جي ٻاري قائم ڪرڻ ۾ دادا شيوڪ کي مدد ڪئي. ۽ پاڻ ڪراچيءَ جي ٻالڪن جي ٻاريءَ جي پريزيڊنٽ هئي.

مهاتما گانديءَ جي سڏ تي هن کاڌيءَ جي ڪپڙي جو پرچار ڪيو ۽ ڪراچيءَ جي کاڌي کاتي واري ايراضيءَ ۾ کاڌي ڀنڊارُ کوليائين.هوءَ پهنجي ڪلهن تي کاڌيءَ جا تاڪيا کڻي گهر گهر کاڌي وڪڻڻ ويندي هئي.

١٩٣٧ع ۾ سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ کان الڳ ڪري جدا پرانت بڻايو ويو. انڪري سنڌ کي پهنجي اسيمبلي ملي.ڪراچيءَ جي استرين لاءِ هڪ جڳهه محفوظ رکي وئي چيٺي پيڻ اها جڳهه کٽي. اسيمبليءَ ۾ بردباري ۽حوصلي منديءَ سان ڪمُ ڪيائين. جنهن ڪري چڱو ڏاڪو ڪمايائين. اسيمبليءَ ۾ گهڻائي مُسلمانن جي هئي،پر اُنهن کي به چيٺي پيڻ جو گهڻو قدُر هو،جنهن ڪري هوءَ يڪراءِ اسيمبليءَ جي ڊپٽي اسپيڪر بڻي.چيٺي پيڻ ۾ همٿ،حوصلو ۽ هوشياري اهي ٽيئي گڻ هئا. انڪري سنڌي هندو جهڙوڪ ڀائي پرتاپ ۽ سنڌي مُسلمان جهڙوڪ جي. ايم. سيد توڙي

پارسي جمشيد مهتا ٽيئي ڪيس مردن جو مٽُ سماجهند ي سندس ساٿُ ڏيندا هئا ۽ ٽيئي سندس گهرا دوست هئا.جن سان هوءَ هيڪ بنا دوستيءَ جو ونهوار ڪندي هئي.

۱۹۴۷ع ۾ ديش جو ورهاڱو ٿيو.ورهاڱي بعد هن بمبئي اچي پهنجو نو اسُ ڪيو.اُتي پڻ سندس گڻن ۽ لياقت جو قدُر ٿيو ۽ ڪيس بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جي ڊپٽي چيئرمن چونڊيو ويو، جنهن پد تي هوءَ ۱۹۶۲ع تائين رهي.

ورهاڱي بعد سنڌين کي اجهي لاءِ پٽڪندو ڏسي هن جايون ٺهرائڻ جو ڪمُ شروع ڪيو.مهيم ۾ نوجيون ڪوآپريٽو سوسائٽيءَ وارا گهر ٺاهيا.اُن بعد ليمنگٽن روڊ تي نوجيون سُوسايٽي برپا ڪيائين.ائين هن هڪ هزار اٺ سئو کن گهر ٺهرايا. هن جون ٺهرايل سوُسائٽيون ٻين سوسا ئٽين کان صفا نراليون آهن،چاڪاڻ مٿين سوسائٽين ۾ ماڻهن جي گهرجن جو خيال رکي هر هڪ سوساوٽيءَ اندر ،مندر، بئنڪ،پوسٽ آفيس اسڪول،پبلڪ هال،پارڪ ۽ هيلٿ سينٽر ٺهيل آهي ۽ هرهڪ سوسائٽيءَ ٻاهران بس اسٽاپ آهي.

چيٽي ٻين ڊارمڪ ويچارن واري هئي،ننڍي هوندي کان ئي گهر جي ماحول انوسار هوءَ جپ صاحب ۽ سکمنيءَ جو پاٺ ڪندي هئي.چيٽي سچي يوڳٽي هئي،يوڳڏيانڪري ٿي چوان جو هن وواهُ ڪين ڪيو هو. پهنجي هڪ پريوار سنڀالڻ بدران هن ديش و اسين جي ڪٽنمبن جي جي شيوا ۾ پهنجو جيون ارپڻ ڪيو.

ڪملا ڀيڻ هيرانند ته جيڪي پنهنجون ڳالهيون مونکي ٻڌائيندي آهي ته مان ته ڪيس عزت سان نمسڪار ڪندي آهيان. جڏهن وديشي ڪپڙي جو بهشڪار ڪنديون هئيون، ڀيڻ ڪملا ته جي ٻڌندي هئي ته ولائتي ڪپڙو رات جو لڪ چوريءَ ۾ دڪان تي ايندو آهي ته سڄيون سڄيون راتيون اڪيلي سر دڪان جي ٻاهران سُمهي پوندي هئي، جيئن رات جو ولائتي ڪپڙو دڪان تي نه پهچي. ولائتي شراب جا دڪان به بند ڪرائي سگهندي هئي. هنن اسان جي ڀينرن پوليس جا چهبُڪ کاڌا، جيلن جا درد سٺا، پر پنهنجي فرض ادائيءَ کان نه گُسيون.

ڪانگريس جي چونڊن وقت ڪيس ٻيءَ ڌر جا ڪم ڪندڙ ڌڪا ڌوڏا ڏيئي پرچار جو ڪم ڪين نه ڪرڻ ڏيندا هئا، پر هيءَ اسان جون پياريون ڀينر ڪنهن به تڪليف ۾ مار ڪٽ جو ڊپُ نه ڪري چونڊن جي وقت سرڪار جي برخلاف تحرڪ هلائڻ کان نه ڊڄنديون هيون.

مهاتما گنڌيءَ جي پوءِ واري ڪندي، جيڪا ڀيڻ ڪملا همٿ ڏيکاري سا عجب ۾ وجهندڙ هئي ته سنڌي ڀينر به اهڙيون بهادر ٿي سگهن ٿيون. آزاديءَ جي تحرڪ ۾ تمام سرگرم رهي، سنڌ جي زالن ۾ تمام سُڄاڳي آندي. هوءَ آزاديءَ جي اُپاسڪا سان گڏ ليکڪا پڻ هئي. هن سماجڪ سُڌارن ۽ آزاديءَ بابت ڪافي ليک لکيا ۽ اڄ ڏينهن تائين لکندي رهي آهي. جن ڪافي شهرت حاصلُ ڪئي آهي.

هڪ ڀيڻ اسانجي ٺاڪري جگتياڻي به هئي ورها ڱي کان اڳ هوءَ آزاديءَ جي هلچل ۾ بهرو وٺندي هئي ۽ خاص طرح

ڪاڏيءَ جو پرچار ڪندي هئي.پاڻ بہ شاديءَ جي ڏينهن کان وٺي کاڏي پهرڻُ شروع ڪئي هيائين.

ورهاڱي بعد هوءَ سماجڪ ڪمن ڪرڻ ۾ اصلُ جنبجي وئي.هوءَ عامل پنچائت جي ميمبر هئي ۽ پنچائتي ڪمن ۾ چاهہُ وٺي،هن پنهنجي ئي گهر ۾ ميريج بيورو کوليو جتان پوءِ اهڙي قسم جون سنستائون پين هنڌ پڻ کوليون.پنچائت پاران هوءَ رليف ڪاميٽيءَ تي مقرر ٿيل هئي.انڪري غريب گهرن کي مدد ڏيڻ جو ڪمُ ڪيس ئي سونپيل هو.ٻيدا گهر برپا ڪرڻ جو ويچارُ سندس ئي هو.وڏو دبدبو رکندڙ زال هئي.جنهن ڪري حيدرآباد جي ڪانگريس پارٽيءَ پاران هوءَ خزانچي بڻجي ڪمُ ڪندي هئي.نيا ٽين جون شاديون ڪرائڻ،وڌوائن جو ڪمُ ڪرڻُ ۽ ڪرائڻ لاءِ همٿائڻ، ڇوڪرين کي ڪمُ سکڻ لاءِ زور پرڻُ،نوڪريون وٺي ڏيڻُ وغيرهہ جو بہ ڪندي هئي.دان ڪرڻ جي ڳالهہ ۾ هن جو نقطنگاهہُ فراق دليءَ وارو هو ڏاڍي حوصلي واري بردبار هئي.ڊسمبر ١٩٨٠ع ۾ بمبئيءَ ۾ گذاري وئي

هيءَ تہ ڪن پينرن جي آزادي جي هلچل جي جيون گا ٿا آهي.پر ايترين تہ پينرن هلچل ۾ بهرو ورتو جن جا نالا ڏيڻُ ڏاڍا مشڪل آهن ان ريت سنڌ جون انيڪ ناريون وڏگهراڻيون گهرن کان نڪري آزاديءَ جي تحرڪ ۾ شامل ٿي پارت ماتا کي آزاد ڪرائڻ لاءِ جدوجهد ڪنديون رهيون ۽ هنن سنڌ ماتا جو شانُ، پارت ماتا جيَ اتهاس ۾ سدائين لاءِ امر بڻائي ڇڏيو.

آزاديءَ جي هلچل
کي يادگيريون......

(شريمتي سدوري اڳناڻي)

اسان جي ديش جي آزاديءَ جي لڙائي ڪافي پُراڻي هئي. مونکي ڪي يا دگيريون آهن تہ ڪيئن، اسان ١٩٤٢ع ۾ ڀارت ڇوڙيو، جي آندولن ۾ ڀاڱ ورتو. مون مئٽرڪ ۾ داخلا ورتي هئي. اُن کان پهرين اسڪول جي ڏينهن ۾ بہ ڪن نرم ڏر جي ڪانگريسين سان منهنجو اچڻ وڃڻ هو. اسين دادي ديوي واسواڻيءَ (جيڪا هندستان اخبار جي ايڊيٽر دادا ميلارام واسواڻيءَ جي زال هئي) جي گهر هندي ڪلاس ۾ ويندا هئا سين اُتي گهڻا ليڊر بہ گڏجندا هئا. مان پهنجي چاچي سان گڏ سنڌ اسٽوڊنٽ يونين ۾ بہ ويندي هئس اُتي جيڪي هئا سي گرم ڌر جا ڪميونسٽ هوندا هئا. جيڪي گهڻو ڪري روس جا حمايتي هئا. پر مونکي گانڌي وادي پسند هئا.

٩ آگسٽ جي صبوح جو مان جڏهن ڪاليج ويس، تہ هنگامو ڏٺم. اندر ڪاليج ۾ گهڙڻ ئي نہ ڏين ڇو جو اُنهن ڏينهن اسان جا سڀُ ليڊر، مهاتما گانڌي وغيره پڪڙيا ويا هئا. اُنهن ڏينهن ۾ گهڻا ماڻهو اَخبار ڪون وٺندا هئا. سنڌن گهرن ۾ ريڊيو پڻ گهٽ وڌ هوندا هئا، پوءِ ڪا نئين خبر پوي تہ ڪيئن پوي؟ اسان سڀ ڇوڪريون بہ دادي ديويءَ جي گهر پڳيونسين، رستي ۾ گرُ سنگت جي سامهون، هندستان اخبار جي آفيس هئي. اُتي بہ

ماڻهن جا ميڙ بيٺا هئا اُتي خبر پئي تہ مهاتما گانڌيءَ آواز بُلند ڪيو آهي تہ ، انگريز هندستان ڇڏيو، ڪرو يا مرو، ۽ هن لڙائيءَ کي ،ڪُئٽ انڊيا، جو نالو ڏنو ويو آهي. اسين بہ اجان جوان هيونسين،گرم خون هو،سو ڪئين ٽِئي پوئتي رهي سگهيوسين؟

مان بہ پِنُن ساٿِيُن سان گڏ،ڪاليج جي ٻاهران جهنڊا هٿ ۾ ڪٽي بهي رهيس. جيڪي شاگرد ڪاليج وڃڻ چاهين پيا، تن کي روڪيوسين تہ اندر نہ وڃو پوءِ ڪاڃم شاگرد گڏجي پرنسيپال ٻُتاڻيءَ وٽ وياسين ۽ اُنهن کي عرض ڪيوسين تہ ڪاليج بند ڪريو تہ ڪٽي متان گرم ڌارا وارا مارا ماري ڪن، ۽ اجايو دنگو فسادُ شروع ٿي وڃي ؛ اسين شانتيءَ سان وڙهڻُ چاهيون ٿا، ۽ سپ ڪاليج بند ٿي ويا پوءِ تہ سرگسون ڪيي اسڪول وغيرهہ بند ڪرايا ويا. شام جو سنڌ اسٽوڊنٽ يونين جي ميٽينگ ٿي تہ گروپ ٺاهي سرگسون ڪيي ماڻهن کي سُڃاڳ ڪاجي تہ نڪري نروار ٿيو ۽ ديش جي آزاديءَ لاءِ لڙو. روز سرگسون نڪرنديون هيون ۽ ڌرڻا ٿيندا هئا. پر پوليس اڇي ليڊرن کي پڪڙي ويندي هئي. اسان جي ليڊر ڪڪي پيڻ ڪنگا گدواڻي موهني منسُکاڻي ،وغيرهہ پڪڙيون و يون. اُ نهن تي ڪو ڪيس وغيرهہ بہ ڪون هليو ۽ صرف سڪيورٽي پرزنر ڪري اُنهن کي بند ڪيو ويو هو.

١٥ آگست تي اسان ڪن ڇوڪرين کي چيو ويو تہ سيڪريٽيٽ ۾ وڃي ڪري پڪيٽنگ ڪيو،ڪنهن بہ

منسٽر کي اندر وڃڻ نہ ڏيو. اُنهن ڏينهن ۾ جناب الله بخش، چيف منسٽر هو. هن جي آفيس ٻاهران اسان وڃي ويٺيون سين ۽ کيس اندر وڃڻ کان روڪيوسين. اُهو هو تہ اسانجو پهنجو منسٽر هو ۽ پوءِ استيعفا بہ ڏنائين، پر اُن وقت پوليس آئي ۽ اسانکي پڪڙيائون. ٻين کي تہ ڇڏي ڏنائون، پر اسان ٻن ڇوڪرين، جن کي جنهن ڊا هٿ ۾ هئا، ۽ نعرا پئي لڳايا اُنهن کي لاڪپ ۾ بند ڪيائون مهنجي ٻي سا هيڙي پيوند ٻگت هئي. اسان کي ٻئي ڏينهن مئجسٽريٽ ڳلر اجاٽيءَ جي سامهون پيش ڪيو ويو جنهن اسان کي ڳمٽو ئي چيو تہ معافي وٺو تہ مان توهان کي ڇڏي ڏيندس، پر اسان معافي وٺڻ کان انڪار ڪيو. هن اسان کي هڪ مهيني جي سزا ڏنيءَ جيل ۾ سي ڪلاس ۾ موڪليو. ڪورٽ کان ٻاهر آيونسين تہ پوليس جي لاري سڄي پوليسوارن سان ڀري پئي هئي. اسان کي چيو ويو تہ انهن سان گڏ وهو تہ توهانکي ڪراچي جيل پهچايو ويندو. اسان لاريءَ اندر وهڻ کان انڪار ڪيو. اسان چيو تہ لاري پوليس سان ڀري پئي آهي وهڻ جي جڳهہ ٺيڪ ڪانهي. تنهن تي مئجسٽريٽ رڙ ڪئي، ڊيم انسائيڊ، پوليس واري مونکي پڪڙيو: مونکي غصو اچي ويو. مون پوليس واري کي چماٽ ڀري هنئي. پوءِ اسان کي اڳيان جڳهہ خالي ڪري ڏنائون ۽ اسان کي جيل پهچائيو ويو.

جيل ۾ عورتن جي وارڊ جي چو ڌاري وڏي پٿر کنيل هئي جيئن ڪو بہ ٻاهر نهاري نہ سگهي. وڏولوهہ جو ڦاٽڪ

هو جنهن کي تالو لڳل هو ۽ مئترن اُتي ويٺي هئي. اندر ٢ ڪمرا هئا. هڪ ڪمري ۾ خطرناڪ ڏوهاري ۽ ٻئي ۾ سونترتا سيناني هيون جن تي ڪيس ڪون هليا هئا ۽ سڪيورٽي پرزنرس . اسان کي منهيءَ جا باسڻ ۽ هنڌ ڏنا ويا. اسانکي چيو ويو تہ ماني کائي باسڻ ڌوئي رکاجو تہ توهانکي اُنهن ۾ ئي ماني مِلندي. پر اسين پناڄڻ و اريون ڪٿي هئاسين! سي ڪلا س ۾ منهيءَ جا باسڻ ۽ پٽ تي سمهڻو پوندو هو. باسڻ روز پاڄڻ ڪري اسان کي ٻيا ڏيٽا پوندا هئن چو جو اسين چونديون هيون سين تہ اسانکي ماني نہ کپي، اسين بُکہ هڙتال ٿيون ڪريون. جيل ۾ بُکہ هڙتال ڪرڻ تي جيل جا اڌڪاري هيٺ مٿي ٿي ويندا هئا. جيل جو سُپريٽينبنٽ مسٽر چوهڙ مل پاڄندو ايندو هو. اسان هن کي چيوسين تہ اسان کي جي اوهان ٺيڪ باسڻ نہ ٿا ڏيئي سگهو تہ گهر ان گهر ائڻ ڏيو. سو آخرهن کي ماڃڻو پيو ۽ اسان کي گهر ان گهر ائڻ جي موڪل ڏني. هڪڙو ائنگلو اِنڊين جيلر ۽ آءِ. جي. پي ، بہ ڪڏهن ڪڏهن انسپيڪشن تي ايندا هئا. اسين اُنهن کي گئو بئڪ ۽ انقلاب زندباد جا نعرا لڳائي واپس وڃڻ لاءِ ماڃبور ڪنديون هيون سين. ليڊيز کي هنن تہ ڪاڄه سزا ڪان ڏني پر ٻُتوسين تہ مردن کي بي ڪلاس مان سي ڪلاس ڪيو ويو.

ليڊيز کي چارديو اريءَ کان ٻا هر نڪرڻ جي اجازت ڪان هئي. باقي جي ڪو گهر ان مُلاقات ڪرڻ ايندو هو تہ مئترن اُنهن کي وٺي آفيس ويندي هئي ۽ مُلاقات ڪرائي واپس وٺي

ايندي هئي.رڳو اوڏي مهل پين جي شڪل ڏسي سگهبي هئي.ڪي انقلابي گرفتار ٿي ايندا هئا تہ نعرا لڳائيندا ايندا هئا، تڏهن خبر پوندي هئي تہ اڄ ڪي پڪڙيا ويا آهن.روز پہ ٿي ليڊيزبہ پڪڙيون ويندي ون هيون جيڪي اندر اچي ٻڌائيندي ون هيون تہ ٻاهر ڇا پيو ٿئي. اندر اخبار وغيرہ ڪان ملندي هئي جڏهن ڪنهنجو بہ مُلاقاتي ايندو هو تہ ڪاڇهہ ڪٽي ايندو هو تہ تازين اخبارن ۾ ويڙهي ڪٽي ايندو هو ۽ اُهي پڙهيون هيون. آخر مهيني ڪانپوءِ آزادي ملي ۽ جيل ڪان ٻاهر آياسين.

تنهن وچ ۾ آسان جا ڪيترا ساٿي پڪڙيا ويا هئا ۽ جنهن ڪي جيڪي آيو پئي،سي ڪيائون پئي. اسان جا ڪي ساٿي لڪل هئا،جن پئي اسان تائين خبرون پهچائيون ۽ حال احوال ورتو. خاص اڏو هوندو هو ڪاڏي پنبدار يا رٽاڇوڙ لائينس ۾ گاڇراتي وديا مندر،؟تان اڳيئن ڏينهن جي پروگرام جي خبر پوندي هئي،تہ ڪٿي جلوس ڪيڙو آهي ۽ ڪٿي پڪيٽنگ ڪرڻي آهي.

هڪ پوري اخبار بہ نڪرندي هئي جنهن ۾ سڀُ خبرون هونديون هيون،روز جو پروگرام هوندو هو.اُهي اخبارون ڪڏهن ڪٿان ڪڏهن ڪٿان ڪٽي اسان کي ورا هٽيون پونديون هيون.ڪيترا ساٿي اهڙا بہ هئا جيڪي سرڪاري نوڪري ڪندا هئا پر اسان سان ٻڌل هوندا هئا. سي اخبارون ۽ خبرون پهچائيند هئا،مان تہ گهڻو وقت جيل ڪان ٻاهر ڪان هيس،وري

پڻ هفتن کانپوءِ هڪ جلوس جي اڳواني ڪندي پڪڙي ويس جلوس جي اڳواني ڪندي ڪو بہ پوليس جو ما ٺهو مون کان جهنڊو نہ ڦري سگهندو هو،جو مان پوري جهنڊي ۾ ٽانچليون لڳائي ڇڏيندي هيس.تنهنڪري جيڪو جهنڊو ڦرڻ جي ڪوشش ڪندو هو تہ اُهي پنيون چپنديون هيس۽ ڦري نہ سگهندو هو. اهڙي نموني مان وري ٽيون ڀيرو بہ ڇهہ هفتا جيل ۾ ويس. جيل جا اڌڪاري بہ هندستاني هئا ۽ ايترو اسانکي تنگ نہ ڪندا هئا. اسين پاڻ ۾ ڪافي گهٽيون ليڊيز هيونسين،ڪاڇهہ گجراتي زالون بہ اسان سان گڏ هونديون هيون. ٢١ جنوريءَ تي هيمون ڪالاڻيءَ کي ڦاسي ڏني وئي، انڪري ماڻهن ۾ ڏا ڍو جوش پريل هو.

پاڇا ڙيءَ جو ٢٦ جنوريءَ ١٩٤٢ع تي هڪُ وڏو جلوس نڪتو،جنهن ۾ سونِ ۾ ڇوڪرا ڇوڪريون هئا،سيني کي پڪڙيو ويو.سيني کي چار چار مهينا جيل جي سزا ملي، جيل تہ ڀهريائين ڀريا پيا هئا،جڳهہ تہ هئي ڪان.بائونڊري لائين جي اندر ٽينٽ لڳائي رکيو ويو.پڻ ٽن ڏينهن کانپوءِ اسان مان اٽڪل ٥٠ ليڊيز کي مسکر ۾ هرن جي جيل ۾ موڪليو ويو. هرن جي جيل ۾ ڪي بہ ڪرمنل ، خطرناڪ ڏوهاري ڪون هيون. اسان ليڊيز لاءِ الگ هڪ وارڊ هو، باقي ساڄي جيل ۾ هر قيد هئا.ا سان کان اڳ ۾ اُتي ڪاڇهہ زالون ڀهريائين هئيون.اُهو جيل هرن لاءِ نئون ٺهيو هو.اُتي جا اڌ ڪاري تمام سُٺا هئا انڪري ڪا بہ تڪليف ڪان ڏنائون، ايتري قدُار

جيڪي ڪاڄھ ڳھربو ھو تہ ملي ويندو ھو. انڪري ھڪ جيلر مسٽر ٽيڪاچند تي ٻاچا ٻاچا بہ ٿي، تہ اندر شيون ڪئين ٿيون پھچن ٢٢ مئي ١٩٤٣ع تي اسان جي سزا پوري ٿي. تنھن وچ ۾ ليڊرن سان صلاح جون ڳالهيون ٿيڻ لڳيون ھئيون ۽ سڀ ڪاڄھ بند ھو. ڪڏھن ميٽنگون ٿينديون ھيون ۽ خاص ڏينھن تي جلوس نڪرندا ھئا تہ اُ تي وڃبو ھو.

١٩٤٤ع ۾ مھنجي شادي مسٽر واڌو مل مولچند اگناڻيءَ سان ٿي. ھو بہ ھڪ فريڊم فائيٽر ھو ۽ ١١مھينا ڪراچي جيل ۾ سڪيورٽي پرزنر تي رھيو ھو. انڪانپوءِ اسانجو ھڪ گروپ ھوندو ھو جنھن جو اڳوان تيرٿ سنياڻي ھو. ان گروپ جو نالو ھو، خاڪسار، انھيءَ ۾ رَوَ جي گٽو تو انالي ھڪ ڳجراتي ۽ درگيش ڪر بہ ھوندا ھئا. اسان سڀ گڏجي ڪمُ ڪندا ھئاسين. ھريجن ڪالونيءَ ۾ وڃي صفائي ڪرائڻ، اُن ڪالونيءَ وارن کي پڙھائڻ، اسپتالن ۾ ڪن جي مدد ڪرڻ، اھي اسان جا ڪم ھئا.

١٠ مئي ١٩٤٦ع تي ڪراچي پوسٽ آفيس ۾ ڌاڙو لڳو ھو. اھو ڪمُ گرم ڌر وارن جو ھو، جن جو خيال ھو تہ پئسو گڏ ڪري، بم وغيره ٺھي ڪري، دھشت ڦھلائجي. اُنھي ڏينھن مان پھنجي مائٽن جي گھر آئوٽرام روڊ تي ھيس، جو مھنجي پھرين ٻٽ جو ديھانت ٿيو ھو. ٻئي ڏينھن تي اسانجي گروپ جا ڪي ماڻھو آيا، چيائون توھان جو گھر جيڪو لارينس روڊ تي آھي، توھان اُنھن کي اُتي پناھ ڏيو. پوليس کي توھان ۾ ڪو بہ شڪ ڪون پوندو، پرچو وديارٿي، مُرلي

رائسنگھاڻي.نند چيتارام ۽ هڪُ پيو. اسان جي اُن گھر ۾ رهيا.

ڏاڙي وارا اسي هزار رُپيا بہ هڪ ٻوتريءَ ۾ وجهي کڻي آيا.پن مهينن کانپوءِ اُهي اسي هزار هڪ وهاڻي ۾ لڪائي مونکي سکر ۾ ليوُکس پارڪ وٽ ڪنهن کي پهچائڻا پيا.پوءِ هو اسان جي گھران ويا.پر اُنهن جون سرگرميون هلنديون آيون.مئي ١٩٤٧ع تي هنن هڪ رٿ ٺاهي تہ خزاني سان پريل جيڪا گاڏي لنگهي تي.اُن کي ڦرجي.هنن هڪ ٽئڪسي ڪئي ۽ رستي کان ڪراچيءَ و يندي ملير وٽ اُن ٽئڪسيءَواري تي گولي هلائي ٽئڪسي ڦري آڳيان ويا پر گاڏي نڪري وئي هئي.ٽئڪسيءَ واري کي زخمي حالت ۾ ڪن ماڻهن اسپتال پهچايو جنهن مان پوليس کي خبر پئي.چاڪاڻ جو مهنجو گھر لارنس روڊ تي هو مُرلي ۽ نند اُهي رت پريل ڪپڙا ۽ پستول مهنجي گھر رکي ويا.رات جو هڪُ ماڻهو آيو ۽ پستول کڻي ويو.اُنهيءَ ڏينهن پُليس جي ڦرڦوٽ ۾ مهنجي ما ئٽن جي گھر جي تلاشي ٿي،مهنجو گھوٽ جو سنڌ اَبزرور ۾ رپوٽر هو،سو اُتي پهتو ۽ مهنجي ياءُ کي موڪليائين تہ مونکي خبرڪري تہ هو ديرسان گھر ايندو.مهنجو ياءُ آيو تہ مون کيس رتُ وارا ڪپڙا ڏنا ۽ چيومانس تہ ڪٽي بہ اُندهہ ۾ ڦٽا ڪر،مهنجي گھوٽ کي انهيءَ ڳالهہ جي ڪا خبر ڪان هئي.جڏهن گھر آيو تہ مون هن کي ٻڌايو.مهنجو وڏو ياءُ تہ اُن کانپوءِ پوليس جي نظرن کان گم تي ويو،پر

هڪُ دفعو هو مون وٽ بہ آيو هو. پوليس کي شڪ هو تہ شايد اسين بہ اُن ۾ شامل آهيون. ڪاجهہ وقت ڪانپوءِ اسان جي گهر جي بہ تلاشي ٿي. هڪُ اَئنگلو اِنڊين اِنسپيڪٽر ۽ چار پيا مٿي آيا ۽ پوليس سان پوري پريل لاريءَ گهر کي گهيري ورتو. چار ڪلاڪ تلاشي هلي، پر هنن کي ڪاجهہ بہ ڪون مليو. ڪاجهہ ماٺهن جون چنيون ۽ ائڊريٽسون کٽي ويا ۽ اُنهيءَ جي آڌار تي مهنجي گهوٽ جي هڪ مائٽ موهن ڪلناٽيءَ جي، شاگردن جي هاسٽل ۾ تلا شي ورتا ئون پر هڙ حاصل ڪاجهہ ڪين ٿين. ڪاجهہ ڏينهن ڪانپوءِ مهنجي پاءُ آتو موٿو اٽيءَ کي سکر مان گرفتار ڪيائون.

تنهن وچ ۾ هندستان آزاد ٿيو. مان تہ اجمير اچي ويس، پر مهنجو گهوٽ پاڪستان ۾ هو. ٿورن ڏينهن لاءِ هو مونکي اجمير گڏجڻ آيو. انهيءَ وچ ۾ ڪراچيءَ ۾ وري هڪ بئنڪ کي ڌاڙو لڳو. مهنجو گهوٽ اجمير مان وري واپس ڪراچيءَ ويو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ وري خبر پئي تہ اسان ٻنهي تي گرفتاريءَ جا وارنٽ نڪتا آهن، ڇو جو جن تي بہ ٿورو شڪُ هين، اُنهن کي نظربند پئي ڪيائون. مِسٽر سئناني پوليس انسپيڪٽر اسان جو دوست هو. مهنجي گهوٽ کي ٻُڌائي ويو. مهنجي گهوٽ هڪدم پهنجي اخبار جي اِيڊيٽر، شري ٻِنيا کي گڏيو، هنکي حالتن کان واقف ڪيائين. هن انڊين هاءِ ڪمشنر مسٽر شري پرڪاش وٽ موڪليائينس ۽ راتون رات هو هندوستان هلي آيو. ڇو جو هندو پوليس گهٽو

ڪري پاڪستان ڇڏي آئي هئي، مُسلمان پوليس وارا مهنجي گهوٽ کي ايئرپورٽ تي سڃاڻي نہ سگهيا. انڪري ڪيس نڪرڻ ۾ سولائي ٿي.

مهنجو ڀاءُ کانچند گوپالداس ڀين سان گڏ ڪراچي جيل ۾ هو. اُنهن سيني کي ڦاسيءَ جي سزا ٻڌائي وئي. هيڏانهن پاڪستان جو ڊاڪٽر قريشي ڀارت ۾ قيدُ هو. اُنهن کي ڇڏائڻ لاءِ قيدين جي مٽا سٽا ۾ پوءِ خيرپور ۾ آزاد ٿيو.

اهڙي نموني اسان هن آندولن ۾ ڀاڱ ورتو. هاڻي اسين ته اڇي پهتا آهيون. پينر توهان جي ڪلهن تي بار آهي، ڀارت کي مهان بڻائڻ جو، ديش جي دُشمنن سان لڙندا ۽ ڀارت کي دنيا ۾ مهان بڻائيندا.

جئہ هند!

سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل

(شريمتي لڪشمي گوپ سِڌوا)

آزاديءَ جي هير،
توکي ڪندي سڌير،
تون تہ ساجهر پاڻ سنڀار!

راشٽر ڪوي دڪايل جي هن گيت سنڌ جي نوجوانن ۾ نئين جاڳرتا ديش پريم ۽ قربانيءَ جو جذبو پيدا ڪيو. پائرن سان گڏ پينر بہ نڪري نروار ٿيو انهن مان مونکي بہ آزاديءَ جي آندولن ۾ پرويش ڪرڻ جو سوڀ ڀاڳ پراپت ٿيو. آندولن جا ڪئي دل سوز نظارا منهنجي دل تي تري اچن ٿا.

ڀاءُ نرمل جيوتاڻيءَ سان مهنجو گهرو ناتو هو،هو شائر هو ڀين ڪيترن سان جيل ياترائون ڪيائين. اسين هن جا شعر پربات ڦرين ۽ سرگسن ۾ اُمنگن سان ڳائيندا هئاسين.نرمل جيل جي جون سختيون ڀوڳيون ۽ هيءَ آزاديءَ جو پروانو اسانکان هميشه هميشه لاءِ جدا ٿي ويو. وچڙ کان هڪُ ڏينهن اڳ گيت لکيائين.

زندگي اَ لائي چاهي انجي پڇاڻ ناهي،
ان لاءِ ائين جڳائي، مڪ سان وچون نيائي،
ڪنڌڙا پري هٿايون اڳتي قدم وڌايون!

نرمل جي ارٿيءَ کي ساڄي حيدرآباد ۾ پرڪرما ڏياري، آزاديءَ جا نعرا هٽي شمشان ڀومي ءِ ۾ آندو ويو،مون بہ کيس گيت ۾ شر ڌانجلي ڏني .آزاديءَ جو هڪُ ٻيو پروانو

جيڪو جلد موڪلائي ويو پاڻ لڇمڻ حيدرآباد ۾ ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري هو، دادا جيرامداس دولت رام، ڊاڪٽر چمنداس جگتياڻي، پروفيسر گهنشام شوداساڻي ۽ پروفيسر نارائڻداس ملڪاڻيءَ ڪي پورو پورو ساٿ ڏنائين. اسان سڀ هن جي سڏ تي ويندا هئاسين، ايترا ته پنڊ ڪيائين جو هن جي پيرن ۾ لقون پئجي ويون. اچانڪ بيمار ٿي پيو ۽ نيم بيهوشيءَ ۾ آزاديءَ جا نعرا هڻڻ لڳو.

هندوستان- آزاد. انقلاب زندهہ آباد! ڀارت ماتا جي جئي!

مونکي چوندو هو دادا دڪايل جو گيت ڳاءِ. مون گيت ڳائڻ شروع ڪيو ۽ لڇمڻ نيم بيهوشيءَ ۾ گنگنائڻ لڳو:

لاش مهنجو شل ڪڃي آزاد هندوستان ۾،

ٿئي مرڻ نه منهنجو شل ناشاد هندوستان ۾!

جتي پرتاپ شواجي، گروگوبند پيدا ٿيا،

اتي تون ڪيئن رهي سگهندين نماڻو ۽ نڌر بڻجي.

جيو آهين اوَس مرندين، مگر مرُ شيرُ نر بڻجي

سپاترسورموبڻجي، اچي اچي مرُ ديش جي صدقي

١٩٤٧ع ۾ ڪراچي ۾ اکل ڀارت هندي سا هتيہ سميلن ٿيو. مونکي حيدرآباد مان ڊيليگٽ ڪري موڪليو ويو. اُتي مون زوردار ڀاشڻ ڪيو ته اسان کي سنڌ ۾ بہ راشٽر ڀاشا ڀون هئڻ گهرجي. پهرين پهرين پنڊت ديوت شرما ۽ پروفيسر ملڪاڻيءَ مهنجي پرستاو جو سمرٿن ڪيو، ان سميلن ۾ پروشوتم داس ٽنڊن ويو ڪي هري آيل هئا. آزادي جي آندولن ۾

پاڳ ونڻ لاءِ راشٽر ڳيت ڳاهڻ ۽ ڳائڻ ۾ مهنجي روچي هئي.مونکي پروفيسر ملڪاڻيءَ چيو توکي پرچار ڪرڻ لاءِ ساڃي سنڌ جو دورو ڪرڻو پوندو.سميلن پوري ٿيڻ کانپوءِ پائي پرتاب جي گهر ميٽنگ ٿي،مونکي آکيا ٿي تہ تون ڪو بہ اهڙو ڪمُ نہ ڪر جو توکي جيل ۾ وڃڻو پوي. مهنجي اُمنگن کي ڏسي رسي پر پوءِ واعدو ڪيم تہ مان صرف راشٽر ڀاشا ۾ رُچي رکندس.

ٻن ڏينهن کانپوءِ پنڊت ديودت شرما، پروفيسر ملڪاڻي،پرشوتمداس ٽنڊن ۽ ويوڳي هري سان گڏ مان اڪيلي ،مائٽن جي موڪل سان،سنڌ جي دوري تي رواني ٿيس.گهڻو وقت اپر سنڌ ۾ هئا سين. پهرين ميٽينگ سکر جي پي.پي.سي. اسڪول ۾ رکي سين.پوءِ شڪار پور ۾ ڊاڪٽر ڪشنچند جي گهر ويڃهو. ان ۾ ڊاڪٽر گوبندرام پنجابي بہ شامل ٿيا. اتي دادا دادڪا يل لاڙڪاڻي مان اچي پهتو.سڀ گڏجي لاڙڪاڻي جي ڳيان باغ ۾ آياسين ۽ پئسن جي اپيل ڪئي سين.ٽن ڏينهن ۾ ٽيهہ هزار ڪٺا ٿيا.

دادا جيرامداس جو خط آيو تہ جلد مهنجي گهر اچُ،مونکي ونوبا ڀاوي جوخط ڏيکاريائين: لکيل هو ڪنهن ڀيڻ کي ڪجهہ وقت لاءِ پونار آشرم موڪل تہ مونکي سنڌي ٻولي سيکاري.مونکي چيائين تون ونو بابا وٽ کي سنڌي سيکارپوءِ سيني آشرمن جو دورو ڪر.ما ن دادا جي آکيا سان پونار لاءِ رواني ٿيس،ڪجهہ وقت گانڌيجيءَ سان سيوا مگرام آشرم ۾ رهيس.بيسڪ ايڊيوڪيشن جي ڪاليج ۾ ڪجهہ انيو

پرا پت ڪيم. انڪانپوءِ موٽندي باردولي، آنند آشرم ،سابرمتي آشرم وغيره ۾ ويس جتي ڳوٺ اديوڳن جو اڀياس ڪيم.

اڄ ڀيد ڀاو گهٽو آهي پر اُن وقت سيٺي هندو ڳوٺ اُديوڳن ۾ هڪ ٿي پراٿنا هئي. پراٿنا ۾ ساڳئي نموني ٿيندي هئي. آشرمن جا نيم به هڪ جهڙا هئا. سيوا ڳوٺ ۾ چرخا ڪلاس هلندي چرخي تي گيتُ ڳاتو ويندو هو:

چرخا چلائو ڀينو، ڪاتويي ڪچي ڏا ڳي،
ڏاڳي ٻي ڪم رهي هئن، ڀارت ڪا ڀاڳ جاڳي.

مان سنڌ ۾ واپس اچي راشر ڀاشا سان گڏ چرخا ڪلاس هو لائيندي هيس. مون چرخي تي گيت ٺاهيو:

هلايو گهر گهر چرخو، هلايو گهر گهر چرخو،

چرخو لاهي ٻک ڀارت جي، جنهن پئي ڏکن ۾ پاڙايو.

١٥ آگسٽ ١٩٤٧ع تي ڀارت آزاد ٿيو. هونئن تہ جيڪر آزاديءَ جي انتها خوشي اسان کي شاد ۽ آباد ڪري ها، پر آزاديءَ جي خوشي غم گاڏڙ هئي. اسان جي سنڌ کي صدقي جي ٻڪري ٿيڻو پيو. لڏ پلاڻ چالو ٿي. سنڌ جي وڻن تي ويٺل پکي نہ معلوم ڪيڏانهن ڪيڏانهن اُڏامي ويا. اُن وقت ڀاڄ ۾ ڪيترين پينر وڌوائون ٿيون، ڪئي ٻالڪ اناٿ، ڪئي گهر تباهہ ٿيا. اسان مان ڪيترن کي شرنارٿي ڪئمپن ۾ رهڻو پيو، جتي رُکي سکي کائي وقت ڪاٽيو، اهڙي مصيبت ۾ سنڌين همت نہ هاري. پنهي ڪائڻ سنڌين جي شان وٽان ڪون هو، وڏڙن ننڍا وڏا روزگار شروع ڪيا، زالن گهرو هنرن مان

ڪمايو ويا چاريون ڪيا ڇا پاپڙ ڪاڇريون وڙيون ۽ مصالح ڪٽي، ٽيلهيون ڪلهن تي ڪٽي ڳاڏين ۾ چڙهي ڳهرن ڳهٽين مندرن ۽ ٽڪاڻن ۾ و ڃي پهنجو مال وڪرو ڪري پهنجو ۽ پهنجي ابهم ٻاڇن جو پالڻ پوشڻ ڪرڻ لڳيون. ڪين ائين ڪرڻ سان مهٽو ڪون لڳندو هو چونديون هيون. پنڻ کان پيهڻُ ڀلو.

جن سنڌين ڪئمپن ۾ رهي نرڳ جي زندگي گذاري تن دادي ڇيٺي سپا هيملاٽي طرفان ٺهرا ايل سوسائٽين ۾ رهي سک جو ساهُ کنيو. ڀائي ڪشنچند شهاڻي ٻه پنتي ڪين رهيو. سنڌين وڏن شهرن خاص ڪري بمبئي ۾ اسڪول ڪاليج کوليا، جسلوڪ ۽ هندوجا جهڙيون اسپتالون ٺهرايون. مطلب ته سنڌين رتُ ستُ ڏيئي محنت ڪري پاڻ سان ۽ ديش سان ڀال ڀلايا.

اڄ اسان کي مهاتما گانڌِي ۽ ٻين اڳوائن جي ياد اچي ٿي. شال سندن اصولن جي روشني ڀارت جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهلجي! شال سندن نور جي روشني، سندن جو ت راهه ڏيکاري ۽ اسان ڀارتواسين کي اهڙي شڪتي پردان ڪري جو اسين سچ ۽ اهنسا جا پانديڙا بڻجي آزاديءَ کي برقرار رکڻ ۾ لاپرواهه نه ٿيون. چو ته : آزاديءَ جي قيمت آهي دائمي سجاڳي! شال اهو ڳيت هميشه ڳائيندا رهون :وجئي وشو ترنگا پيارا ،

جهنڊا اوچا رهي همارا،
چاهي جان ڀلي هي جائي،
وشو وجئه ڪرڪي دکلائي
تب هووي پرڻ پورڻ همارا!
جئي هند !

ڪلا، ساهتيہ، ميڊيا ۽ ٻين کيترن ۾ سنڌي ڀينرن جو يوگدان

(شالني ساگر)

اڄ هن قومي سيمينار ۾ آزاديءَ جي هلچل ۾ سنڌي ڀينرن جي يوگدان موضوع تي پنهنجي بزرگ ڀينرن ۽ ٻين ساٿين جي زباني ٻُڌوسين تہ ڀارت انگريزن جي غلاميءَ مان ڪيئن آزاد ٿيو. ڪهڙيون قربانيون اِنهن ڀينرن ڏنيون. اسان آزاديءَ جي سوُرڻ جينتي ملاهئي رهيا آهيون. مان پاڻ کي خوش نصيب ڀائنيان ٿي جو مان آزاد ڀارت جي نياڻي آهيان. آزاديءَ کانپوءِ جمهوريت جي راهہ تي ڀارت اڳتي ۽ اڳتي وڌي رهيو آهي. سڄي دنيا ۾ ڀارت کي هڪ مضبوط جمهوريت جي روپ ۾ سُڃاتو وڃي ٿو. آزادي ۽ جمهوريت جن جي صدقي اسان کي نصيب ٿي، تن جي جدوجهد کي سلام ڪريون ٿا. جن مختلف روپن ۾ پنهنجون قربانيون ڏنيون. ڪن پنهنجي سپوتن کي ديش تي قربان ٿيڻ لاءِ پريرتا ڏني، تہ ڪن عورتن خود پنهنجي ڦوُهہ جوانيءَ ۾ آزاديءَ جو سڏ اونائي، آزاديءَ جي ويڙهہ ۾ ٽپي پيون. چندر شيکر آزاد، شهيد ڀڳت سنگهہ، سُکديو، راج گروُ ۽ هيمون ڪالاڻيءَ ديش صدقي پنهنجي جان جي آهوتي ڏئي شهادت جو جام پيتو. انهن سپوتن ۽ سندن ماتائن کي عقيدت پيش ڪندي، مان اُنهن عظيم عورتن اڳيان سيسُ نوائيان ٿي.

اُهي مائرِ پلي مرڪن جي ٻاروتڻ ۾ لولي ڏين

جن مائرن پنهنجي ٻارڙن کي ديش سيوا جي لولي ڏيندي بهادريءَ جي سُتي پِياري اُنهن کي پلا اسان ڪيئن ٽا وساري سگهون؟ڪيئن ٽا وساري سگهون ماتا چيتي ٻائي کي جنهن هيمون ڪالاڻيءَ جهڙي وطن دوست کي جنم ڏنو. جنهن سپوت جنني جنم ڀومي ڀارت ماتا جي خاطر سوريءَ کي سينگار سمجهيو. سوري آ سينگار اصلُ عاشقن جو.....

ڪر ڪٽا لاهي، مڪ نہ مٽا ڪڏهين،

ڪاهوڙين آهي، او سيئڙو ڪنهن پنڌ جو (شاھ)

ننڍا وڏا ٻار ٻُڍا،عورتون، مرد، جوان،سڀئي آزاديءَ جي هلچل ۾ نڪري نروار ٿيا،جيلن جون سزائون ڪاٽيائون،لٺين سان پنهنجا مٿا ڦاڙايا، مطلب تہ هر هڪ، ڪنهن نہ ڪنهن روپ ۾ پنهنجو بليدان ڏنو.ڪن وِديشي ڪپڙن جو بهشڪار ڪيو،تہ ڪن ستيا گرهہ ڪيو.ان هلچل ۾ ڏات ڌڻين، ڪلاڪارن جو بہ وڏو يوگدان رهيو آهي. ليڪڪن ،شائرن پنهنجي قلم ذريعي اهو ثابت ڪري ڏيکاريو تہ تلوار کان و ڌيڪ طاقتور قلم آهي.دادا هوندراج دکايل پنهنجي گيتن ذريعي آزاديءَ جي هلچل لاءِ روح ڦوڪيو.

دکايل ديش جي الفت نہ نڪري مهنجي سيني مان

اچي آزاد گيءَ جي عطر جي خوشبوءُ پسيني مان

(دکايل)

دادا دکايل جا گيت هر هڪ جي زبان تي هوندا هئا. مان پاڻ

کي خوش قسمت ٿي پانيان جو مونکي نہ صرف دادا دکايل سان ملڻ، پر اُنهن جون رچنائون ۽ سُهٽا قول ٻڌڻ جو شرف عطا ٿيو آهي.

گذريل ٻن ڏهاڪن کان جيئن ته مهنجو واسطو ايلڪٽرانڪ ميڊيا سان رهيو آهي. مونکي ڪيترين ئي بزرگ عورتن، ليکڪن ۽ ڪلاڪارن کي ٻُڌڻ جو ،ڏسڻ جو ۽ اُنهن جي ادب پڙهڻ جو بہ موقعو مليو. جن نہ صرف پهنجي جاتي ۽ لاءِ بلڪ قومي واڌاري ۾ به اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. ورهاڱي کري اسان ڇڙ وڇڙ ٿي ويا آهيون. ڀارت جي الڳ الڳ صوبن جي ڪنڊ ڪُڙڇ ۾ رهڻ ڪري ڪيتريون ئي اهڙيون ڀينر آهن جن جي فن ، فڪر ۽ قربانين کان اسين پوريءَ طرح واقف نہ آهيون. وري به مارئيءَ ا ڄ اين.سي.پي. ايس. ايل جي سهڪار سان هن قومي سيمينار منعقد ڪرڻ ذريعي ڪاجهه ڀينرن جي قربانين، اُنهن جي فن ۽ ديش جي لاءِ ڪيل خدمتن کي ياد ڪيو آهي.

وقت ۽ مقالي جي محدودگين جي مدي نظر سيني ڀينرن جا نالا شامل ڪرڻ ممڪن نہ آهن، انهيءَ جي باوجود ڪن شخصيتن جو ذڪر ڪرڻ نهايت ضروري آهي. جيئن تہ مونکي صرف ڪلچر جي کيتر ۾ يوگدان لاءِ چيو ويو، پر پوءِ ڪن ٻين پهلوئن تي پڻ روشني وجهڻ لاءِ چيو ويو آهي

آزاديءَ جي هلچل جي باري ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، انهيءَ جي باوجود، مُلڪ جي واڌاري لاءِ مختلف کيترن ۾ جيڪي

عورتون ڪمُ ڪري رهيون آهن ،تن جو ذڪر ڪرڻُ لازمِي ٿيندو. اڄ سنڌي عورت نہ صرف تعليم، علم، ادب،ڪلا، سنگيت، نرتيہ،ناٽڪ،۽ جديد دور ۾ اِليڪٽرانڪ ميڊيا وغيرهہ جي ڪيترن ۾ محدود وجهہ ۽ پليٽفارم هئڻ جي باوجود وڏوڪردارادا ڪري رهي آهي. تعليم جي ڪيتر ۾ ميران اِيڊ يوڪيشن ذريعي ما هري ديوي.پي.واسواڻي جوورها ڳئي ڪان اڳ حيدرآباد سنڌ ۾ ئي ساڌو ٽي.ايل. واسواڻيءَ جي آشريواد سان پنهنجن سيوائن ذريعي وڏو يوڳدان ڪيو آهي.غريبن دين دکين جي شيوا جيو ديا ۽ ٻين ڪارين ڪري اُنهن جي شيوائن ڪي وساري نہ ٿو سگهجي. مارئي طرفان دادي ڄيٺي سپاهيملاڻيءَ تي١٩-٢٠ مارچ ١٩٩٤ع ڪيل قومي سيمينار ۾ سندن ويچار ۽ تاريخي ڳالهيون ٻڌي ماضيءَ جي تاريخي بابن جي ڄاڻ پئي. اگر ان طرح جي شخصيتن جي خذمتن ۽ ڪردار جوذڪر ڪريان تہ اڻکٽ سلسلو ۽ تاريخي دستاويز بڻجي پوي.مقالي جي وقت ۽ محدودگين جي باوجود ڪن ڪيترن جو ذڪر ڪرڻ لازمي ٿيندو.

ڪيتريون اهڙيون بيشمار ٻيئر آهن ،جيڪي مُشڪلاتن جي باوجود،پهنجي محنت ،لگن ۽ جستجو ڪري اڄ اُن درجي تي پهتيون آهن،جنهن تي اسانجو سماڄ فخر ڪري سگهي ٿو. انهيءَ جو باوجود اسان کي ان سچائيءَ کان اک ٻوٽ نہ ڪرڻ گهرجي تہ اڄ سنڌي عورت ،سماڄ جي ٻين عورتن جيان ،گهريلو مسئلن،دفتر ۾ پُرش ڪم ڪندڙن جي

وهنوار ۽ پين پريشانين ۽ مُشڪلاتن جي باوجود، اڪيلي وڏڻ جي تمنا ڪندي، گهر گهاٽ، گڏيل ڪٽنب جي دشوارين يا گڏيل ڪٽنب جي ٽٽڻ ڪري، اڪيلي سِر گهر بار سنڀالڻ گڏوگڏ نوڪري پنهنجي شونق ۽ ڪلا ذريعي مُلڪ جي واڌاري ۾ جيڪو گوناگون ڪردار ادا ڪري رهي آهي، پيئرن جي ان ڪردار کي نظر انداز نہ ٿا ڪري سگهون. مٿان وڌندڙ مهانگائي ۽ مالي دٻاون جا بوجهہ. سماج طرف پنهنجي جو ابداري نڀائڻ لاءِ ڪڏهن هوءِ پوڳي ٿي ڪڏهن ماٽي ٿي. ايشور عورت کي وڏي شڪتي ڏني آهي. پٽائي گهوٽ عورت جي ڪردار کي اهڙي سُهٽي نموني چٽيو آهي، جو اُن جي شاخصيت جا مختلف پهلو اُڀري اچن ٿا. لطيف سائين پنهنجي سورمين واتان، سماج جي ونهوار دک درد، وطن جي حُب ۽ قربانيءَ جي جذبي کي چٽيو آهي.

آءٌ ڪيئن ڇڏيان سومرا، تن پنهوارن پچار،
جڙ جنهين جي جان ۾، لڳي ريءَ لوهار
ميخون محبت سنديون، هنئڙي منجهہ هزار،
پڪاءِ پنوهار، ڏٺي مون ڏينهن ٿيا

(شاهہ)

پيو تہ پيو لطيف سائين پنهنجو پاڻ کي عورت جيان اظهار جو وسيلو بڻايو آهي. چون ٿا اديُون شاهہ لطيف چوي پيئنر شاهہ لطيف چوي، ادا ڪري ڪون مخاطب ٿيا آهن. وطن سان پيار ۽ عورت جي قربانيءَ جي جذبي کي پنهنجي بيتن ذريعي

ڇنيو آهي، چون ٿا:-

سنهيءَ سُئيءَ سُبيومون مارن مين ساهُ،
ويٺي ساريان سومرا هت ڳولاڙا ۽ ڳاھ
پکن منجھ پساهُ قالب آهي ڪوٽ ۾ (شاهُ)

اسان جون سُگهڙ پينربہ ڪنهن کان پُٺتي ڪون آهن ورهاڱي کان اڳ ئي پنهنجي پيرن تي بهي ڪري مُلڪ جي واڌاري ۽ سماج جي ترقيءَ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيائون.

هتي مان ورهاڱي کانپوءِ مختلف کيترن ۾ جن عورتن نُمائيان ڪردار ادا ڪيو، تن جو ذڪرُ ڪرڻ ضرور چاهيندس،جو انهيءَ پسمنظر ۾، مُلڪ جي واداري ۾ عورتن جي يوگدان جي تصوير چٽي ٿي بهندي. ماضي حال مستقبل ٽيئي مرحلا هڪ ٻئي سان جُڙيل آهن ،جو اُن جي اثر کان دامن ڇڏائڻ مُشڪل آهي. ورهاڱي جي واءُ ڪري سنڌي عورت کي وڏيڪ ئي يوڳٽو پيوءِ گردش ۾ رهي آهي. هن کان نہ صرف ترتي کساجي وئي،پر ٻوليءَ ۽ تهذيب تي بہ وڏو اثر پيو. نئين سماج جون نئيون تقاضائون،روزي روٽيءَ جو چڪرُ، ان ينور ۽ وقت جي گهاٽي،سنڌيعورت کي ايترو ستايو، ايڏو پيڙيو جو زندگيءَ جي خوشگوار لمحن،ڏينهن، مهينن ۽ سالن جي هٿان کسڪڻ جي باوجود هن همٿ نہ هاري.

ادب زندگيءَ جو آئينو آهي،جنهن ۾ اسان پهنجو عڪس پسي سگهون ٿا،زندگيءَ جا آدرش، اوُٽايون ۽ چڱايون، انساني ڪردارن ذريعي زندهہ بڻاجي ادب معرفت اسان جي سامهون

ا چِن ٿا.سماج جي بُراين خلاف جنگ جوٽڻ ،نئيون راهون تلاش ڪرڻُ،نوان ڱس ڱهڙڻ ۾ قلم کي وڏي شڪتي آهي.

ادبي تاريخ تي نظر ڊوڙائيون،تہ ليکڪا ڱلي سدارنگاڻيءَ جو نالو اهم جاءِ والاري ٿو.جنهن ورهاڱي کان اڳ واري دور ۾ ،اتحاد، ناول لکي سماج کي ڌوڏي ڇڏيو.اُن وقت ڪنهن عورت طرفان ان طرح جو ناول لکڻُ وڏو جريت ڀريو قدم هو.اڄ اسان ذات پات جي وير ويڇي جيئنہ هئڻ جي ڳالھ تہ ڪري رهيا آهيون پر، اندر هڪڙي ٻاهر ٻي آهي.

ٻاهر ٻولي هنج جي اندر ڪارو ڪانو

هتي مان اهو ذڪرُ ڪرڻ بہ ضروري ٿي سمجهان تہ عورتن ۾ سُجاڳي پيدا ڪرڻ لاءِ بزرڱن بہ اسان سان وڏا وڙ ڪيا جن ۾ ساڌو هيرانند جو وڏو ڀاءُ ساڌو نولراءِ ١٨٩٠ع نومبر ۾ خاص زالن جي لاءِ ڱرمکي سنڌيءَ ۾ سڀ کان پهرين سُڌار پتريڪا شروع ڪئي. ادب ذريعي جن عورتن، پهنجي قلم جي پورهئي جو لاڳيتو يوڱدان ڏنو آهي،تن ۾ پروفيسر پوپٽي هيرانندڻي جنهن نہ صرف علم ادب پر سنڌيت جي هلچل ۾ بہ مردن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي پهنجو پاڻ موڪيو آهي.دادي سندريءَ جا ڱهرو جيوت جا ڪردار ۽ سنمان سان زندڱي جيئڻ واريون ڪهاڻيون، ڪلا پرڪاش ۽ تارا ميرچندڻيءَ جا پيار محبت،ميل ميلاپ وارا ڪردار اسان کي زندڱيءَ ۾ نينهہ جي ناتي نڀائڻ لاءِ پريرڻا ڏين ٿا. انهن کي مرڪزي سا هتيہ اڪادميءَ طرفان سندن رچنائن تي سمانت

ڪيو ويو آهي. ان ڪانپوءِ اگر نظر ڊوڙائيون تہ و ڏي تعداد ۾ ليکڪائن جو طبقو اڀريل آيو آهي. ناٽڪن لکڻ ۾ دادي گوپي موتو اڻي وڏي عرصي کان پاڻ موکيو آهي، نرتيہ ناٽڪا ۽ ساهتيہ ۾ ريٽا شهاڻي تعليم ۽ ادب ۾ اندرو اسوٽي، ڪملا گوڪلاڻي پروفيسر ايشوري جوتو اڻي، ڊاڪٽر سُشيلا موتو اڻي، ڊاڪٽر يشوڌرا واڌو اڻي ۽ وينا شرنگي جنهن نہ صرف ڪهاڻيون ۽ سنڌ تي سفرناما لکيا پر سوشل ڪلچرل ۽ لٽرري تنظيم **مارئي** ذريعي سنڌيت جي هلچل ۾ سرگرم طور رڌل آهي، جنهن ڪافلي ۾ ڪيترين ڀينر شامل ٿي وئيون آهن. اڄ وڏي تعداد ۾ مارئي جي منچ تي ڀارت جي ڪنڊ ڪڙڇ مان هن قومي سيمينار ۾ گڏ ٿيڻ ان جو زندهہ مثال آهي. ان کان اڳ سنڌ جي **صوفي درويشن شاهہ سچل ساميءَ** جي ياد ۾ ٽن **عالمي سيمينارن** ۾ هند ۽ سنڌ جي مختلف علائقن مان ليکڪن، شائرن، دانشورن ۽ ڪلاڪارن جو ڀارت جي راڄڌانيءَ ۾ ڪٺي اچڻ سنڌيت جي هلچل جي تاريخ جو روشن مثال آهي. سنڌ جي ڀيرين پي. ايڇ. ڊي خاتون آپا شمس عباسي، جيجي زرينا بلوچ، ڊاڪٽر قمر جهان مرزا ۽ ٻيون ڪيتريون سگهڙ ڀينرهتي مارئيءَ جي سڏ تي ڪٺي آيون.

عورت جو نازڪ جنس هئڻ ڪري ان کي مردن جي ڀيٽ ۾ هر کيتر ۾ تمام گهڻيون مشڪلاتون درپيش اچن ٿيون. هتي سنڌ جي بزرگ دانشور علي احمد بروهيءَ جا عورت جي باري ۾ اظهار ڪيل ويچار پيش ڪرڻ چاهيندس.

عورت سان مردن هيل سوڌو اُنهن پر ڏيهي پکيئڙن جيان پئي ورتاءُ ڪيو آهي، جي پهنجي وڳر کان وڇڙي اونچائي کان هيٺ لهي سندن چار ۾ پئي ڦاٿا آهن.پوليندڙ پکي هڪ شونق جي چيز هئڻ ڪري کين ڏاڍا پيارا آهن ،جنکي پڃري ۾ رکڻُ هن خيال کان ضروري سمجهيو ويو آهي تہ متان اُڏري نہ وڃن ڪنهن ٻئي پار ڏئي.

هند ۽ سنڌ جي مردن جو بہ عورتن بابت رايو ذري گهٽ ساڳيو آهي.جو سيني ايشيائي ملڪن اندر رواج ۾ آهي . جيئن:-

(١) عورت زر ۽ زمين جيان هڪُ سرمايو آهي.

(٢)جا املاڪ ڪڙ ئي ۽ ڪلف هيٺان رکڻ ضروري آهي.

(٣)جنهن لاءِ خذمت چاڪري ڪرڻُ ازل کان تقدير ۾ لکيل آهي.

(٤)هوءِ پهنجي دلي تسڪين بہ خذمت ڪرڻ ۾ حاصل ڪري سگهي ٿي.

هڪ ٻئي هنڌ جناب علي احمد بروهي لکي ٿو:-

شهرن ۾ تہ وري بہ شڪُر آهي جو اڄ ڪلهہ جي زماني ۾ هن ڪمزور جنس کي مڙيئي عزت آبرو جي نگاهہ سان ڏٺو ٿو وڃي پر ٻهراڙيءَ ۾ نہ صرف اُهي ئي لاٿو اُهي ئي چگهہ چالو آهن پر جيئن ٿڌ تئين وڌ جيان عورت جو حشر اڳي کان بہ بدتر ٿيندو ٿو وڃي.

عورت لاءِ اها ڪا نئين ڳالهہ نہ آهي.ان طرح جون مُشڪلاتون سنڌ جي ثميرازرين هاجي يا هند جي دادي پوٿي هيرانندائي، پروفيسر پوپٽيءَ کي نہ صرف شروعاتي دور ۾ پر انڪانپوءِ بہ مردن جي پيٺ ۾ وڏيڪ ئي مشڪلاتون درپيش

آيون.ڪيتريون پيون بہ سُگهڙ پينرون ان طرح جي للڪارن سان منهن مقابل آهن. انهيءَ جي باوجود ثابت قدم سان اڳتي وڌي رهيون آهن.جهڙوڪ ڊاڪٽر فهميدا حسن،ساحر امداد،نورالهدا شاهہ، عطيہ دائود،مهتاب محبوب وغيرهہ

هند ۾ناٽڪ جي کيتر ۾ نہ صرف سنڌي رنگ منچ تي پر قومي سطح تي بہ ڪيترين ئي اداڪارائن پهنجو پاڻ موکيو آهي،فهرست وڏي آهي،دهليءَ جي موهني وجئيہ،منجو آسناني،ممبئي جي پُشپا مالهي،جئپور جي مايا ايسراڻي جنهن نہ صرف سنڌي اسٽيج تي پر هندي رنگمنچ،فلمن ۾ پهنجي ڪلا جو مظاهرو ڪيو آهي،لتا گپتا،اُرملا ماتر،دهليءَ جي شرميلا ملڪاڻي ۽ پيا بہ ڪيترا نالا آهن جن هندي توڙي سنڌي رنگ منچ تي پاڻ موکيو آهي.

ناٽڪ کانپوءِ سنگيت جي کيتر تي نظر ڊوڙائجي تہ لوڪ سنگيت، لاڏن ،غزل گائڪي ۾ ڪيترن فنڪارائن پهنجي مٺڙ آواز سان لکين دليون جيتون آهن.ڀڳونتي ناواڻيءَ نہ صرف لاڏا،ڪلام ،ساکيون ۽ سکمنيءَ جو پاٺ رڪارڊ ڪري سنگيت جي دنيا ۾ امٽ ڇاپ ڇڏي پر فلمن ۾ بہ سنگيت ۽ اداڪاريءَ سان گڏو گڏ ڳوٺ ڳوٺ وڃي سنڌيت جي هلچل جو پيغام پهچايو.پرڏيهہ ۾ بہ ننڍي ٿهيءَ کي سنڌيت طرف مائل ڪيو.ساڳيءَ طرح ڪملا ڪيسواڻيءَ نہ صرف سنڌي کيتر ۾ پر ٻين ٻولين ۾ بہ پهنجي آواز ذريعي قومي سطح تي خذمت ڪئي آهي. جنهن تي فخر ڪري سگهون ٿا .غزل گائڪيءَ

۾ شانتي هيرانند نہ صرف قومي سطح تي پر عالمي سطح جي فنڪارن جي صف ۾ هيءَ سنڌي خاتون اُرِدو غزل ڳائڪيءَ ۾ پنهنجو ناءُ ماڃرائي چڪي آهي. ممبئيءَ جي ڪملا جهانگياڻي موهني مير چنداڻي، وديا ڳربخشاڻي نور بيگم آڏواڻي، سرو ج راماچنداڻي. انڪا نسواڻِ انيتا جئسنگهاڻي ڪلان هزاري، تيلجي پوچواڻي، سپنا رائسنگهاڻي، پدما ڳدواڻي ساوتري ڳدواڻي، دهليءَ جون ليلو جهانگياڻي ۽ راڌڪا واڌواڻي، نلني هرياڻي، شوپا بگا ۽ نرمل چئناڻي جيڪا نہ صرف فنڪارا آهي پر اعليٰ عهدي تي ڪمُ ڪرڻ جي باوجود ڌرم دربار جي سيوا ڪارين ۾ لڳل آهي. بڙودي جي ميران ديويءَ جيڪو فلمي سنگيت ۾ پنهنجو يوڳدان ڏنو آهي، اُهو ساراهہ جوڳو آهي. ميران ديويءَ لاءِ موسيقار سي. ارجن هڪ هنڌ چيو تہ ميران ديويءَ جي آواز ۾ اهو جادو آهي جيڪو امر شهيد ڀڳت ڪنور رام جي ياد تازا ڪري ٿو. ورهاڱي کان اڳ جيوٽي پائي، ٿر جي ڪويل مائي ڀاڳي، سُشيلا مهتاڻي، لوڪ ڳيت ڳائيند ڙ فنڪارا جيانجي زرينا بلوچ، عابده پروين احترام جوڳا نالا آهن.

گليمئر جي دنيا ۾ بہ سنڌي عورتن پنهنجي ساک قائم ڪئي آهي. فلمي دنيا ۾ شيلا راماڻي، ساڌنا، ببيتا، ڪُمود ڇڳاڻي، سنگيتا بجلاڻي ڪنو ڳدواڻي، پيابہ ڪيترا نالا آهن. ان ڪان علاوه انجنيرئنگ، ريلوي، ڪمپيوٽر ۽ ايئرلائينس، آء. اي. ايس، آءِ پي. ايس، وڪالت، ڊاڪٽري، ٽيچنگ ۽ فئشن ٽڪنالاجي

پين ڪيترن ڪيترن ۾ سنڌي ڇوڪريون اڳ ڀريون آهن. وڪالت ۾ راڻي ڄيٺملاڻي، ميڊيڪل جي ڪيتر ۾ ٽيسٽ ٽيوب ٻيبي جي ڪاميابيءَ جو شرف حاصل ڪندڙ ڊاڪٽر اندرا هندوجا جو نالو زبان تي اچي ٿو، دهليءَ جي ڊاڪٽر ڪملا گدواڻيءَ جون سيوائون به سارها جوڳيون آهن جنهن نه صرف ميڊيڪل جي ڪيتر ۾ پر عورتن جي حقن لاءِ مارئي جي منڇ ۾ پين ڪيترن هندن تي آواز اُٿاريو آهي.

اڳي نرتيه جي ڪيتر ۾ سنڌي ڇوڪريون ايترو ڀروند ونديون هيون پر هاڻي هرڪيتر ۾ ڀرو وٺي رهيون آهن پوءِ چاهي ڀرتناٽيم هجي يا ڪُچي پوڊي يا ڪٿڪ نرتيه هجي. قومي سطح تي سپ کان پهرين راڻي ڪرنا پهنجي فن جو ڪاميابيءَ سان مظاهرو ڪري ناءُ ڪمايو. انيلا سندر نرتيه ذريعي شاهه جون سورميون ۽ ڏٽن وارن تي بئلي پيش ڪري پاڻ موڪيو آهي. ڀارتيه ناٽيم ۾ ديوڪا گدواڻي ۽ مالا راءِ سنگهاڻي. دهليءَ جي سنڌو ياڳيا به ان ڪيتر ۾ سرگرم آهي. نئين ٽهيءَ جون ڇوڪريون به نرتيه ۾ دلچسپي وٺي رهيون آهن، پوءِ چاهي راجستاني نرتيه هجي يا گجراتي گربا. چونڪين ۾ دادا رام پنجواڻيءَ جي اثر هيٺ پارو چاولا ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڏوهيڙا چئي سنگت کي جهومائي ڇڏيندي آهي. ڀڳت جيڪو نچ سنڌي فن آهي اُن ۾ آديپور جي وشني ايسراڻي اهو ثابت ڪري ڏيکاريو آ هي تہ ان فن تي صرف مردن جي هڪ هٽي ناهي. ساڳيءَ طرح تي سياست ۾ بہ ڪارپوريشن ۾

اسيمبليءِ سطح تي اڄ سنڌي پيپنر اڳتي وڌي رهيون آهن. شروعات دادي ڄيٺي سپهاڻيملاڻي سان ٿي هاڻي راجستان مان ڪانتا ڪتوريا، گجرات مان ڊاڪٽر مايا ڪوڏواڻي بمبئي مان ڪامني ٻٽيجا، وينا ڀاٽيءَ پيون ٻرڪيتريون زالون سرگرم آهن. هتي سنڌ ڄائي محترمه بي نظير ڀُٽو جو ذڪر ڪرڻُ لازمي آهي جيڪا اسلامي مُلڪن ۾ پهرين عورت وزيرِ اعظم بڻي، دنيا ۾ سنڌي عورتن ۽ سنڌ ڌرتيءَ جو ڳاٽُ اوچو ڪيو.

اليڪٽرانڪ ۽ پرنٽ ميڊيا ۾، مايا ميرچنداڻي شويا ٿڌاڻي، پرتيبا آنواڻي آڪاشواڻي تي آشا منشاراماڻي، پرڏيهي نشريات ۾ وينا شرنگي، شالني ساگر، نيوز ۾ موهني شرما، ۽ پيون ڪيتريون سنڌي ڇوڪريون جنرلزم ۽ ميڊيا جي کيتر ۾ اهم ڪردار ادا ڪري رهيون آهن.

تعليم ۽ روحانيت جي کيتر ۾ بين القوامي سطح تي برهم ڪماريون، پرجاپتي ايشوريه وشو وديالیه خاص طور تي ذڪر جوڳو ادارو آهي. دادي پرڪاش مڻي، دادي موهني ، ۽ پيون ڪيتريون ئي ان اداري جون پيپنر پريم پيائيا چاري جو پيغام سڄي وشو ۾ ڦهلائي رهيون آهن. دهليءَ ۾ درويش آستان جي پوڄيه اما ڪملا روحانيت جي پيغام کي اڳتي وڌائي رهيا آهن. سماج شيوا ۾ ساڌو واسواڻي مشن سان واستو رکندڙ مشن جي وائيس چيئرپرسن وملا دتواڻي، جئپور جي آشا رامچنداڻي ابو ڌابي ۾ انڊين ليڊيز ذريعي تعليم لاءِ ڪمُ

ڪيوءِ هتي سنڌيت جي ڪيتر ۾ سرگرم آهي، اجميرجي ڊاڪٽرسُشيلا موٽواڻي، بمبئي جي شانتي شهاڻي جنهن سان زندگيءَ وفا نہ ڪئيءَ پيون ڪيتريون پينر آهن. جيئن تہ مان شروع ۾ ئي چئي چڪي آهيان تہ انهن ۾ ڪيترين پين پينر جو بہ ذڪر اچي سگهي ٿو پر وقت جي محدودگين کي مدي نظر رکي مختلف کيترن جي ٿورئين ئي شخصيتن جو ئي ذڪر ڪري سگهي آهيان.

مقالي جي مريادائن کي ڌيان ۾ رکندي سيني پينرن جا نالا شامل ڪرڻ بہ مُشڪل آهن. ان ۾ اجان تفصيلن جي شامل ڪرڻ جي گنجائش آهي. اُميد ڪريان ٿي تہ ساڃاڻ شخصيتن طرفان وڌيڪ معلومات ءِ ا نگ اکر جوڙي سگهجن ٿا. ان ۾ اڳتي هلي وڌيڪ اضافو ٿي سگهي ٿو، ان موضوع تي وڌيڪ تحقيق جي گنجائش آهي. مان اوهان سيني جي سهڪار لاءِ شڪر گذار آهيان.

سدائين گڏ،

ش. س.

سنڌي استريءَ جو
تعليم ذريعي يوگدان

(اندرا واسواڻي)

تعليم جو مطلب آهي سکيا تعليم لفظ کي وسيع ۽ وستار سان سمجهڻ لاءِ انگريزيءَ جي هڪ ننڍي ڊڪشنري ۾ معنيٰ ڏنم :

Education means, knowledge and abilities, development of character and mental powers resulting from such training systematic training and instrction of the young in the School, College.

وڏي ڊڪشنريءَ ۾ ان جي معنيٰ آهي:

Education means, The act of educating,teaching or traning, the act or art of developing and cultivating the various physical, intellectual, aesthetic, The theory of the fine arts and Scinece or that branch of philosophy which deals with the beautiful doctrines (belief and teaching) (positive direction) knowledge gained by study or from books and instruction learning in the litrrature etc.

واه! ڪيڏي نه سهڻي معنيٰ آهي ! جي اندازو لڳائجي ته اهڙي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ شايد هڪ جنم ڪافي ڪانهي. تعليم انسان جو بنيادي حق آهي. علم انسان جي ٽئين اک آهي جنهن جي کُلڻ سان هو صرف پڙهي يا ڏسي نه ٿو پر دماغ سان سوچي به ٿو اُها سوچ ئي کيس هڪ ودوان، چاڻو فلاسافر، سائنسدان هڪ سائڪالاجسٽ، وغيره بڻائي ٿي. اسين جي ان معنيٰ کي صحيح نموني سمجهڻ جي ڪوشش ڪيون

تہ اڄ جي سنڌي استري تعليم جي ڪيترن ڪافي اڳتي ۽ اڳتي وڌندي ٿي وڃي.

اڻهين صديءَ کان اڳ سنڌ ۾ استرين جي تعليم ڇڻ هئي ئي ڪون. انگريزن جي اچڻ کانپوءِ جڏهن انگريزي تعليم دستوري روپ ورتو ۽ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري قبوليت ملي تہ دستوري تعليم جو دور شروع ٿيو اڻهين صديءَ کانپوءِ سر بارٽل فريئر سنڌ جو ڪمشنر مقرر ٿيو تنهن پهرين سنڌي آئويٽا جوڙائي جيڪا جولائي ١٨٥٣ع کان وٺي چالو ٿي. ان وقت کان پوءِ سنڌي درسي ڪتاب انهيءَ مقرر ٿيل آئويٽا ۾ تيار ٿيا ۽ پوءِ ئي سنڌي اسڪول کليا.

هندو استريءَ جي ترقي يا سماج ۾ ڦيري بابت ڪماري سرلا ڄڳومل ايم. اي پرنسيپال تولارم گرلس اسڪول حيدرآباد جي لکيل هڪ پئرا گراف انوسار.

ڪنهن بہ سماج لاءِ سدائين هڪ حالت ۾ رهڻ تمام ڏکيو نہ پر ناممڪن پڻ آ هي، جئين قدرت ۾ بدلاءُ ايندو آهي تئين انساني سڀاءُ پڻ بدلجندو رهندو آهي،جيڪو وري سماج ۾ تبديليون آڻيندو آهي سماج يا قوم ڪيتري قدر ستريل آهي، ان جي ڄاڻ سندس استري جاتيءَ جي حالت مان پوندي آهي. ان وقت سنڌي استريءَ کي بلڪل ئي آزادي مليل ڪان هئي.ننڍي هوندي ئي کيس گهر کان ٻاهر ڪون نڪرڻ ڏنو ويندو هو.ننڍڙي ئي کين مڱائي پرڻائي ڇڏيندا هئا.تعليم پرائڻ جو کيس وجهہ ئي ڪون ڏيندا هئا.ڪن ڪٽنبن ۾ رڳو گرمکي اکر سيکاريا ويندا هئا.جئين پنو پوٿي پڙهي لکي سگهي.

سنڌ جا هندو توڙي مسلمان زناني تعليم جي اڪثر برخلاف هوندا هئا.ڪراچي حيدرآباد ۾ چرچ مشن سوسائٽي جا اسڪول هئا ۽ زناني تعليم لاءِ پڻ اسڪول کوليا ويا.پر ڪرستان ٿيڻ جي ڊپ کان اهڙن اسڪولن ۾ پهنجي پارن کي تعليم پرائڻ لاءِ ڪون موڪليندا هئا.پوءِ برهمو سماج وارن جي ڪوشش سان سنڌ ۾ زناني تعليم ڏيڻ شروع ٿي. هونئن به تعليم وٺڻ انسان جو بنيادي حق آهي.

ساڌو نولراءِ شوقرام آڏواڻي پهريون برهمو سماجي هو پوءِ پيا به سنڌي برهمو ٿيا.ڪي ڪلڪتي مان بينگالي برهمو سنڌ ۾ آيا انهن ناري جاتيءَ ۾ سڄاڳي آڻڻ جي سنڌ ۾ تاڪيد ڪئي ۽ حيدرآباد ۾ شيوڪرام چانبومل گرلس هاءِ اسڪول کوليو.جلدي ئي پوءِ پنگتي سُڌار منڊلي ٺهي ۽ آهستي آهستي ڇوڪرين جا اسڪول کلڻ شروع ٿيا.پر ماسترياڻيون ته هيون ڪون انڪري جيڪي وڌوائون گرمکي چاڻنديون هيون تن کي اسڪول ۾ ماسترياڻيون ڪري رکيائون.اُنهن تي وري پيون زالون قياس ڪائينديون هيون ته ويڇارين جو ڪو پيو ڪٽندڙ ڪمائيندڙ ڪونهي تنهن ڪري هيءَ حال ٿيا اٿن.

انهن ماسترياڻين کي پڙاهڻ تہ ايندو ڪون هو تہ وقتي ساڌونولراءِ ۽ ساڌو هيرانند پاڻ پڙاهڻ ويندا هئا جئين ماسترياڻيون پڙاهڻ سکن.پوءِ جئين تعليم وڌي تئين ماسترياڻين ۾ لياقت ۽ هوشياريءَ جي به ضرورت ٿي.آهستي آهستي جيڪي پڙهي تيار ٿيون تن کي ماسترياڻيون ڪري رکيائون

۽ وڏو ائن کي سنڌن آجيو ڪا لاءِ ناري شالائون کولي ڏنائون.

ڪراچي حيدرآباد ڪانپوءِ ساهتيءَ جي ڪيترن شهرن، لاڙڪاڻي سکر شڪارپور ۾ به ڇوڪرين جا اسڪول کولڻ شروع ٿيا. ساهتيءَ ۾ راءِ بهادر ڪوڙي مل ۽ ڪراچيءَ ۾ ڀائي ڄڳو مل زناني تعليم کي زور وٺائڻ لاءِ اُپاءَ ورتا. حيدرآباد ته ڇڱا ڇوڪرين جا اسڪول کليا. ڪملا گرلس هاءِ اسڪول. ڪندن مل گرلس هاءِ اسڪول. ڀائي نانڪرام پهنجي نوجوان سرڳواسي پٽ ٽيڪمداس جي نالي، ٽيڪمداس نانڪرام گرلس اسڪول حيدرآباد ۾ جاري ڪيو. ڀائي بولچند تولارام استرين جي بهبوديءَ لاءِ پهنجي پتا جي نالي تولارام گرلس اسڪول حيدرآباد ۾ کوليو ۽ پهنجي ماتا سمورت ڀائي اسڪول جي عاليشان عمارت ٺهرائي، لاڙڪاڻي ۾ شري ڪوڏو سنگهه پمناڻي جو اسڪول هڪ آدرشي اسڪول ليکيو ويندو هو. سڄيءَ سنڌ ۾ نه صرف ڪافي اسڪول کليا پر اسڪولن جون عمارتون به عاليشان هيون، ميرپورخاص ۾ گرونانڪ ڪنيا پاٺشالا کولي وئي جيڪا پرمانند منسڪاڻيءَ کولي دادي موتل ان جي هيڊماسترياڻي هئي. تعليم جو اهو دور هاڻي شهرن کانپوءِ ڳوٺن ڏئي وڌڻ لڳو. ان زناني تعليم ڪري ڇڻ ڳوٺاڻو جيون جو شهري جيون ڏانهن لاڙو وڌڻ لڳو. انڪري ڪيترن ڪٽمبن اهو محسوس ڪيو ته تعليم ذريعي سنڌن نياڻين جي ضرور تبديليون ايندون ۽ ٿيو به ائين استري هاڻي پهنجي سوالن کي پاڻ سمجهڻ لڳي هوءَ اُنهن جا

جواب تعليم ذريعي ٻُولهڻ لڳي ننڍي عمر ۾ شاديون يا ٻي ميل شاديون پنگتي ويا ۽ ڏيتيءَ ليتيءَ جهڙن مسئلن ڏانهن سندن ڌيان ويو.

اعليٰ تعليم لاءِ ساڌو هيرانند پهريو شخص هو جيڪو پهنجي پڻ ڌيئرن کي اعليٰ تعليم لاءِ بانڪيپور وٺي ٿنئي ويو ته واٽ تي پاڻ بيمار ٿي پيو. سندس چالاٽو ته اُتي ٿيو ۽ نياڻيون موٽي آيون. پر ساڌوهيرانند جو اهو پاريل ڏيئو وسامي ڪون ويو اُنهيءَ مثال کي وٺي ڪري پائي جڳو مل پهنجي نياڻين کي اونچ تعليم لاءِ ڪلڪتي موڪليو.

سنڌ ۾ اهڙي قسم جي تعليم کي زور پرنيسپال شهاڻيءَ وٺايو. پهرين پهنجي ڌيءَ کيءِ ڪاليج ۾ داخلا ڏيارپائين جيئن پين لاءِ مثال ٿئي. صاحب سنگهه شهاڻي پهريون سنڌي هو جيڪو سنڌ ڪاليج جو پهريون پرنسيپال مقرر ٿيو نه ته يورپي پرنسيپال هوندا هئا. رُڪي شها ٽيءِ سنڌ جي پهرين گرئجوئيٽ هئي پوءِ پهنجون پيون ٻه نياڻيون ڪاليج ۾ داخل ڪرايائين. اهڙي نموني پين ڇوڪرين ۾ ازخود شونق جاڳيو ۽ مائٽن ٻه پهنجي ڌيئرن کي ڪاليج ۾ موڪليو جو ڪين پڪ هئي ته پرنسيپال شهاڻيءَ جي نگرانيءَ هيٺ سندن نياڻين جي سٺي نموني سار سنڀال ٿيندي. اهو رواج عام ٿيندو ويو. حيدرآبد ۽ شڪارپور جي ڪاليجن ۾ ماٺهو پهنجي ڌيئرن کي پاڙهڻ لاءِ موڪلڻ لڳا ۽ گهڻيون ڇوڪريون گرئجوئيٽ ۽ ڊبل گرئجوئيٽ ٿيڻ لڳيون.

ڪراچيءَ ۾ مسٽر پيسو مل جي ڌيءَ ڪماري پارپتي بي. اي پاس هئي ۽ ڪراچيءَ جي انڊين گرلس هاءِ اسڪول ۾ ماستريائي هئي جتي انگريزي ماڌيم دوران تعليم ڏني ويندي هئي ۽ ڇوڪرين کي ڊانس ۽ سنگيت جي سکيا پڻ ڏني ويندي هئي. هڪ مکيہ ڳالهہ جيڪا پارپتيءَ ڪئي جو سنڌ جي هڪ سئو ورهين جي ڪهاڻي نالي ڪتاب لکيائين جنهن ۾ سنڌ پرڳڻي جي پنگتي، ڌرمي ملڪي ۽ ٻين ڳالهين تي لکيل ڪتاب آهي. کيس ان وقت سرڪار طرفان سنڌي ادب لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ طرفان پنجن سئو روپيا انعام ڏنو ويو. مان سمجهان ٿي جي اندازو لڳائجي تہ اڄ جي انعامن جي ڀيٽ ۾ اُهو انعام ان وقت جو وڏي ۾ وڏو انعام هو جيڪو هڪ سنڌي استريءَ کي مليو.

مکي منگهارام جسٽس آف پيس جون ٽي ڌيئر سنڌ جي سچي پائيبند قوم ۾ پهريون هيون جن اونچي تعليم ورتي. وڏي سرسوتي جنهن بي. اي پاس ڪئي وچين وديا جنهن ممبئيءَ ۾ ايم. اي انگلش ۽ فرينچ ۾ ڪئي ۽ حيدرآباد ۾ فرينچ سيکارڻ لاءِ آنرري ليڪچرار ٿيءَ ننڍي گوپي گرئجوئيٽ هئي ۽ پهنجي پتا وانگر جسٽس آف پيس ٿي.

هاڻي انهن پڙهيل ڇوڪرين کي ماستري ڪرڻ ۾ ڪو اهم ڪون ٿئي نظر آيو ڇوڪرين جا سڀ اسڪول ماستريائيون ئي هلائڻ لڳيون ۽ ڪيترين ماستريائين جي تعليم ۾ ساک نڪرڻ لڳي. پوپٽي هيرانندائي بہ حيدرآباد ۾ ڪندن

مل گرلس هاءِ اسڪول ۾ ماسترياڻي هئي ۽ سڻي ماسترياڻي
ڪري ليکي ويندي هئي. لاڙڪاڻي جي ڪنيا وديا ليہ جي
دادي مٿري جي اڄ تائين سندس شاگرياڻيون ساک ڀيون ڀريندون
آهن ۽ سندس نالو تمام عزت سان وٺنديون آهن. ڪماري ڪرشنا
ڀمپاڻيءَ جي چوڻ موجب لاڙڪاڻي ۾ هوءَ پهرين هئي ڪروي
يونورسٽيءَ مان خانگي طور بي. اي ڪئي ۽ پهنجي پتا شري
ڪوڏو سنگهہ ڀمپاڻيءَ جي ڪنيا وديا ليہ جي پرنسيپال مقرر
ٿي. ماستريءَ جو ٽرينگ ڪاليج پهرين ڪراچيءَ ۾ هو پوءِ
اُتان بدلائي حيدرآباد ۾ ڪيائون. انڪانپوءِ نہ صرف ماستريءَ لاءِ
ٽرينگ پر ڊاڪٽري ۽ نرسنگ لاءِ بہ ڇوڪرين تعليم وٺڻ
شروع ڪئي. ڊڪٽري لاءِ ڪين دهليءَ جي ليڊي هارڊنگ ڪاليج
۾ داخلا وٺڻي پوندي هئي. اُن ڪاليج ۾ سنڌ جي ڇوڪرين
لاءِ بہ سيٽس مقرر رهيون. ڀڳونتي ميرچنداڻي ۽ ساوتري
ميرچنداڻي اتان ڊاڪٽري پاس ڪئي. ڀڳونتيءَ پوءِ آغا صوفي
ڊپٽي ڪمشنر سان شادي ڪئي ها ٿي سندس عمر لڳ ڀڳ ٨٢
سال آهي پوءِ جڏهن ڪراچيءَ ۾ ڊوميڊيڪل ڪاليج کليو تہ
ڪن ڇوڪرين ان ۾ داخلا وٺڻ شروع ڪئي. ڪراچيءَ جي
جنهن سائنس ڪاليج ۾ هريدلگير پڙهيو ان ڪاليج ۾ ڪماري
گلمي ڇبلاڻي ايم. اي فرسٽ ڪلاس فيلو ليڪچرار
هئي. ڪيترا ڇوڪرا ڪلاسن جي ٻاهران بهي عجب ۾ ڏسندا
هئا تہ هڪ ڇوڪري ڪيئن ٿي ڪاليج جي ڇوڪرن کي
پڙهائي:

هنيئر سنڌي مائٽن ۾ ڇوڪرين جي تعليم لاءِ سگها ٻڌي اچڻ لڳي ۽ هو کين سندن دل جي لاڙي پٽاند ڙ تعليم ڏيڻ پسند پيا ڪن.ڪن پهنجي ڌيئرن کي جئپور ۽ پين هنڌ موڪليو جتي کين بهادريءَ جي تربيت ڏني وڃي.مها ڪوي ربيندر ناٿ ٽئگور جي آدرشي مهاوديالي شانتينڪيتن ۾ ڪيترن مائٽن پهنجي ڌيئرن کي موڪليو.اتي پينٽنگ راڳ نرتيہ ڪلا ۽ ڪي هٿ جا هنر سکنديون هئيون.سڄي سنڌ ۾ ڇوڪرين لاءِ سينٽ ميرا ڪاليج ساڌو ٽي. ايل. واسواڻيءَ جي ڪوشش سان آدرشي ڪاليج ٿيو.

اسڪولن ۾ ٻالڪن جي ٻاري شروع ٿي جتي ننڍا ٻار ڇوڪرا ننڍيون ڇوڪريون هر آرتوار تي ڪلاڪ ٻہ پاڻ وندرائڻ جي سکيا وٺندا هئا.ٻارن ۾ ڦڙتي پيدا ٿي ٻالڪن جي ٻاري شروع ڪرڻ وارو دادا شيوڪ ڀوڄراج موٽواڻي هو ۽ دادي پارپتي انهن کي شهرن توڙي ڳوٺن ۾ ڦهلايو.

اسڪولن ۾ گرلس گائيڊ جي شروعات ٿي.را ند روند دوران ڇوڪرين ۾ بدني شروعات سان گڏو گڏ ادب. انتظام، ظاپتو سيکاريو ويندو هو ۽ ان سڄيءَ سکيا جو تمام سٺو اثر ٿيو. سنڌ ۾ راشٽريہ شيوا دل،راشٽريہ سونيم سنگھ جاري ٿيا جتي ڇوڪريون الڳ الڳ قسم جون ٽرينگ وٺڻ لڳيون.

پهرين دور ۾ اُنهن سکيا وٺڻ شروع ڪئي ٻئي دور ۾ اُنهن سکيا ڏيڻ شروع ڪئي.هاڻي ٽيون دور هو تہ ڪن پنگتي سڌارن ڏانهن پڻ ڌيان ڏيڻ لڳيون.ڇوڪرين کي اسڪولن

ڪاليجن ۾ پاڙهڻ جي ضرورت ٿي ته شاديون وڏي عمر ۾ ٿيڻ لڳيون. ڪي ڇوڪرا انگليڊ رٽرنڊ به ٿيا ته ڏيتي ليتي وڌڻ لڳي ڪيترن اسڪولن ۾ گڏيل تعليم پڻ شروع ٿي جتي ڇوڪرا ڇوڪريون گڏ پڙهندا هئا. ڇوڪريون اُن وقت پڙهڻ ۾ تيز هئيون، جيئن هاڻي پڻ آهي. اسڪولن ۾ ٽئين درجي کان انگريزي سيکاري ويندي هئي. تعليم جو درجو ڪافي سٺو هو. ڇوڪرين ۾ پڙهائي سان گڏ انگريزي طور طريقا به وڌڻ لڳا. ڪراچي حيدرآباد جا رواج ۽ فئشن ٻين شهرن ۾ ته ڇا پر ٻهراڙين ۾ ڦهلجڻ لڳا. تعليم سان گڏ ڪپڙي لٽي، رهڻ ڪرڻ ، ريتن رواجن ونهوار ۾ به فرق پوڻ لڳا. پائيبند ڪٽنمب جو ڇوڪريون به پڙهڻ لڳيون. ڪن فائينل پاس ڪئي ڪن چار درجا پڙهيا اُهي گهڻو ڪري نوڪريون ڪون ڪنديون هيون.

استرين جي تعليم جيئن وڌڻ لڳي تيئن آزاديءَ سان گهمڻ ڦرڻ جو چاهه به منجهن پيدا ٿيڻ لڳو. ١٩١٩ع جي مهاتما گانڌيءَ جي هلچل جو اثر سنڌ تي پڻ ٿيو. سوديشي هلچل جاري ٿي. هندوستان کي آزاد ڪرائڻ جا نعرا لڳڻ شروع ٿيا. ته اُن هلچل جي لهر اسڪول ڪاليجي ڇوڪرين سان گڏ گهر جي ننڍين نئين شادي ڪيلن ۾ پڻ آئي. پردي جو رواج اُن وقت کان لهڻ لڳو ١٩٣٠ع کان ته مهاتما گانڌيءَ جو وڏو اثر ٿيو. جواهر لعل نهروءَ جي ڪانگريس اجلاس به سنڌ ۾ سڄاڳي آندي. ڇوڪريون پريڊ ڪرڻ لڳيون. واليٽر تي ڪم سنڀالڻ لڳيون. ٻين اڳوانن استري توڙي پرشن جي خيالات مان واقف

ٿيڻ سان سنڌن دلين ۾ وڏو انقلاب آيو ۽ قوميت جو جذبو جاڳيو .پوءِ هيراناڻين جهڙين ماسترياڻين ۾ ادب لاءِ پوجھ پيدا ٿي ۽ هن ڪهاڻيون لکڻُ شروع ڪيون.

ڪاليجن جون ڇوڪريون اسڪولن جون ماسترياڻيون وديشي ڪپڙي جو بهشڪار ڪرڻ لڳيون ۽ ڪيترين ته کاڌيءَ جي پوشاڪ پهرڻُ شروع ڪئي. اهو سڀ تعليم جو اثر هو جن استرين ۾ ويچارن ۾ سجاڳي آندي هئي. شراب جي گتن وديشي دڪانن اڳيان پڪيٽنگ ڪرڻ لڳيون ۽ اُنهن دڪانن اڳيان بي ڊپيون ٿي ليٽي پونديون هئيون. اسڪولن ۽ ڪاليجن مان پڙهائي ۽ پڙهي، ڪلهن تي کاڌيءَ جا تاڪيا کڻي اُهي گهر گهرو کڻي ويندليون هئيون ۽ سوديشي شين ۽ کاڌيءَ جو پرچار ڪنديون هئيون. سنڌ سُجاڳ ٿيندي ٿئي وئي. جڏهن سنڌ ۾ چونڊون ٿيون ته ڪيتريون شادي ڪيل استريون پڙهيل يا گ هٽ پڙهيل نڪري نروار ٿيون سهي ووٽ ڪنهنکي ڏجي اهڙي سمجهاڻي پهنجي اڻپڙهيل ڀينرن کي ڏيڻ لڳيون، مطلب ته ناري تعليم سڄي سنڌ ۾ ناري جاڳرتيءَ جي پڻ شروعات ڪئي.

تعليم جو اثر اهڙو جو آل انڊيا وومين ڪانفرنس ۾ ١٩٣٤ع جي ڪراچيءَ ۾ ٿيل اجلاس ۾ سنڌ جي زالن بهرو ورتو هئو ۽ پهنجي حقن کي سمجهيو مٿي ڪانفرنس ۾ هندوستان جون کي مهاراڻيون ۽ ٻيون وڏ گهراڻيون تعليم يا فته استريون جيئن سروجني نائيڊو مسز هنسا مهتا ۽ ديش وديش جون

استريون اچي گڏ ٿيون هيون. ان جو اثر اهو ٿيو جو سنڌي استرين جو دماغ وڌيڪ کُلڻ لڳو .هو مڙدن جهڙن حقن لاءِ اُن وقت بہ وقت گهر ڪرڻ لڳيون. اها تعليم هئي جنهن ڄيٺي سپاهيملاڻي جهڙي سياستدان پيدا ڪئي ڪماري ڄيٺي پهرين ديا آسرم جي پرنسيپال هئي.١٩٣٥ع ۾ تعليم جي سرشتي ۾ ٻين اهڙين ڳالهين جي اڀياس ڪرڻ لاءِ هوءَ يورپ وئي. اتان موٽي تہ هن اها پرنسيپلشپ ڇڏي ملڪي هلچل ۾ گهڙي ۽ ١٩٣٧ع ۾ هوءَ سنڌ اسيمبليءَ جي ڊپٽي اسڪيپر جو عهدو ماٽيو جيڪو اڄ تائين ٻي ڪنهن سنڌي استريءَ ڪون ماٽيو آهي.

ان دور کي سنڌي استريءَ جي تعليم جو چوٿون دور چئي سگهجي ٿو.جڏهن هن صحيح نموني پهنجي ڪٿ ڪرڻ شروع ڪئي.کين پهنجو پاڻ سڃاڻڻ جو موقعو پڻ مليو. جيئن مٿي بيان ڪيو آهي علم انسان جي ٿئين ا کہ آهي اها جڏهن کلي تہ استري پهنجي چوڌاري ڇئني دشائن کي ڏسڻ شروع ڪيو.کيس اهو پڻ احساس ٿيو تہ سهي، انتظامي،آدرشي،سنسڪاري تعليم سان هوءَ ڪيترين ڳالهين تي سوچي سگهي ٿي ڪيترا اهم فيصلا ڪري سگهي ٿي.هن جو آتم وشواس وڌڻ لڳو سوئنتر ويچار شڪتي هن ۾ ڪيتريون تبديليون آڻي ٿي سگهي.

۽ ائين ئي اتهاس ۾ تبديل آئي.مُلڪ جو ورها ڱو ٿيو. سنڌين کي سنڌ ڇڏڻي پئي. بينگالين کي اڌ بينگال ۽ پنجابين

ڪي اڌ پنجاب مليو. انهن جو ٻولي ۽ ڪلچر ٻاڇي ويو. پر سنڌين کي ڪو بہ ٽڪر زمين جو ڪون مليو جتي اچي هو ٽانئيڪا ٿين. ڪين ڪئمپن ۾ سٽيو ويو. الهاس ننگر هاجي يا ديولالي يا پمپري، راجستان، گجرات، مهاراشٽرا، مڌيہ پرديش يا يو. پي سنڌي هندوستان جي ڪنڊ ڪُڙڇ ۾ ڦهلجي ويا. روزي روٽي جا مسئلا. وڏن وڏن زميندارن مٿي تي ڪوماچا کنيا. پڙهيل ٻڙهيل مزدوري ڪئي. پٽر کنيا اهڙي وقت سنڌي استري مردن سان ٻانهہ ٻيلي ٿي بيٺي. اُها استري عامل هئي يا ڀائيبند گهر جي هئي ڪوئي وياچو ڪون هو بس محنت کي لڳ وئيون ڪيچا پاپڙ ٺاهي وڪڻڻ، مردن کي ڪوماچن لاءِ ڪوهر رڌي ڏيڻ. ٻهاري ٻاسڻ ملڻُ، ماني ٺاهڻ جو ڪمُ ڪرڻُ هنن هاڇڪ نہ ڪئي. پر هنن ڪنهن اڳيان هٿ نہ ٽنگيو. روزي روٽيءَ جو مسئلو اڃان هل ئي ڪون ٿيو هو تہ ٻارن جي تعليم جي اون ٿي جتي جتي سنڌي وسيا اُتي اُتي سنڌي اسڪول کليا. اسڪولن لاءِ عمارتون ڪون هئيون تہ مسواڙي جڳهين جي ڪمرن ۾ تنبن ۾، کليل ميدانن ۾ پڙاهڻ لڳا سنڌي استري اُتي بہ پنتي ڪون پئي جيترو پڙهيل هئيون اُنهن اسڪولن ۾ نوڪري ڪرڻ لڳيون. اسڪولن ۾ داخلائون ٿيڻ لڳيون ڪن کي سنڌ جي سرٽيفڪيٽن جي آڌار تي تہ ڪن کان ٽيسٽ وٺي، جن جي مئٽرڪ اڌ ۾ رهجي وئي اُنهون کي بمبئي وڃي امتحان ڏيٽو پيو. ڪي اهڙن فائدن کان رهجي ويا ڇاڪاڻ سيني لاءِ حالتون ساڳيون ڪون هيون.

سنڌيءَ جا اهي اسڪول بمبئي، الهاسنگر. چئمبور، پوني، پيمري ، اجمير ، جئپور ،بئراڳڙهہ ،دهلي، ديولالي ،ناسڪ، ناگپور، رائپور الائي ڪٿي سنڌن اڳوانن جي نالن سان شروع ڪيا ڪي تہ تمام آدرشي اسڪول ليکجڻ ۾ آيا. الهاسننگر ۾ نيو ايرا هاءِ اسڪول جيئن بمبئي ۾ ڪملا هاءِ اسڪول، ڪندن مل گرلس اسڪول، احمدآباد ۾ مهاتما گانڌي هاءِ اسڪول، سنڌ ماڊرن هاءِ اسڪول يا پيا دهليءَ ۾ بابانيپيراج هاءِ اسڪول گانڌيڌام ۽ آديپور ۾ مئتري مهاڪنيا وديا ليہ ۽ آدرش مهاوديا ليہ، اجمير آدرش هاءِ اسڪول وغيرهہ انهن اسڪولن ۾ ڪيترين سنڌي ماسترياڻين جيتري محنت ۽ لگن سان شاگردن ۾ چاهہ وٺي ڪين تعليم ڏني اُها ڪڏهن وساري نہ ٿي سگهجي. اڄ بہ اُنهن جا شاگرد شاگردياڻيون اُنهن جو نالو تمام عزت سان وٺن ٿا ڪيترين ماسترياڻين جن پهنجي تعليم پوري نہ ڪئي هئي تن خانگي پڙهائي ڪري بي. اي، ايم. اي، ايس ٽي سي جهڙا امتحان ڏيئي پاڻ کي لائق بڻايو ۽ پرنسيپال جهڙن عهدن تي پهتيون. اهو پڻ چوڻ ڪان نہ ٿو رهي سگهجي تہ تعليم جي هر ڏس ۾ چوڪرين محنت ڪري پاڻ موکيو آهي. اُهي آفيسون هجن سرڪري يا خانگي آفيسون هجن، ڪارخانا، شيئربزار جا ڪم پيون سنڀالين. فرمن جون مئنيجنگ ڊائريڪٽر بڻي عهدا ٿيون ماڻين. ڪيترين چوڪرين پهنجي ننڍن ڀائرن ۽ ڀينرن جي پڙهائي ۽ سندن آئيندي لاءِ، ڪن پهنجي مائٽن کي مالي مدد ڪرڻ لاءِ شادي نہ

ڪئي ،ڪن پنهنجا پيار قربان ڪري ڇڏيا. اها سنڌي قوم لاءِ ڪا رواجي ڳالھ ڪون آهي.ڪن جي من جي اُدمن ڪين ڪهاڻيڪارا ۽ شائرائون بڻايو گهڻو ڪري اُهي ماسترياڻيون آهن جن جو ادب سان تعلق رهيو آهي.پوپٽي هيرانندائي نئشنل ڪاليج جي پروفيسرءِ ڪلان آر.ڪي. تلريجا جي پروفيسر،سندري اتمچندائي انهن کي ساهتيہ اڪادمي انعام مليا آهن.ا ن کان علاوھ اسڪول توڙي ڪاليجن ۾ ڪيتريون لائق ثابت ٿيون. مايارا هي ، اندرا شبنم ،جيا ناگراڻي ڊاڪٽريشو ڏرا و اڏواڻي ،ڪملاگوڪلاڏي ، سُشيلا موڏواڻي ، ڪرشنا يمياڻي ، ڪويتا هنگوراڻي تلسي نوتاڻي ومي سدارنگاڻي آهن.مهاراشٽرا سرڪارپارن اندرا پوناوالا ۽ اندرا ٻڌراڻي کي Best teacher state award

مليا آهن. ڪماري ڪرشنا يمياڻي آديپور،ڪماري تُلسي نوتاڻي ٻڙودا کي گجرات سرڪار پاران بيسٽ ٽيچر اسٽيٽ اوارڊ مليا آهن. ڪن ايڪڙ پيڪڙ کي بيسٽ ٽيچر نئشنل اوارڊ مليو آهي.ڪويتا هنگوراڻيءَ کي سندس سيوائن لاءِ انعام مليو هو.

ٽي سگهي ٿو پين راجين جي ڪيترين سُٺين ماسترياڻين کي انعام مليا هجن جن جي مونکي ڄاڻ نہ پئي آهي. ايشوري جوتواڻي،دادي جهورياڻي، مس پگوتي جيٺلي،مومل ها ٿي راماڻي،رڪمڻي ميرچندا ڻي پهنجي وقت جون سٺيون ماسترياڻيون ليکيون ويندیون آهن. اسان جي الڳ الڳ پرانتن

۾ رهڻ ڪري ڪي رهاڻي ويون هونديون جو پنهنجو ڪو زمين جو ٽڪڙو ڪونهي جتي پنهنجي ٻولي، ڪلچر، تعليم جي الڳ الڳ ڪيترن جي چاڻ پوي ۽ ماسترياڻين جي ڪٿ ڪئي وڃي. ڪيترين ماسترياڻين جون لکيون درسي ڪتابن ۾ ڪنيون وئيون آهن. ڪن جا سچا ڪتاب درسي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ڪنيا ويا آهن. تازو چيئي ٻهن سپاهيملاڻي آدرش ڪنيا مها وديا ليہ ڳانڌيدام جي هڪ ماسترياڻي ڪمليش ياٽيہ ڪي اين. سي. آر. ٽي جو نئشنل اوارڊ مليو آهي.

اڄ توهان جنهن طرف نظر ڦيرائيندا توهان کي سنڌي استري واڌاري ڏانهن وڌندي نظر ايندي تعليم وٺندڙ استريءَ کي اُن وقت ئي خبر پوندي آهي سندس جو لاڙو ڪهڙي شاخا ڏانهن آهي ان موجب هوءَ پنهنجي وشين جي چونڊ ڪندي آهي. ڪن ڇوڪرين جا مانسڪ تناوَ بہ سُئيون ٽيچرس دور ڪري سگهنديون آهن. سچ پاڇ اهڙي قسم جون صلاحون ڇوڪرين جي زندگيءَ کي بدلائي ڇڏينديون آهن، ٻيءَ حالت ۾ هو وچ ۾ ئي پڙهائي ڇڏي ويهي رهن.

اڄ ڪيتريون شاخائون کليل آهن، ڇوڪرين لاءِ آرٽس، سائنس، ڪامرس کان علاوه ڪلا ڪيتر ۾ سنگيت، نرتيہ هوٽل مئنيجيمينٽ، بزنيس ايڊمنسٽريشن ، چارٽرڊ اڪائونٽنسي انجنيرنگ، ڊاڪٽري، وڪالت، آءِ. اي. ايس، اءِ. پي. ايس، ڪامپيوٽر جون الڳ الڳ شاخائون وغيره اڄ

سنڌي استري ڪتي نہ پهتي آهي جنرلزم، ٽي.وي. جتي ڏسو اُتي هوشياريءَ سان ڪمُ ڪندي نظر ايندي.

ڊاڪٽر اندر اهنوجا، وڪيل راڻي چيتملاڻي سئڪالا جسٽ آرجنڊير اماڻي، شفالي دوردرشن لاءِ پرگرام تيار ڪيو، بيوٽي ڪئين يُڪتا واهه! پائي واهه! !

اهو سڀ تعليم جي واڌاري جو ئي نتيجو آهي. تعليم ڪري ئي ڪين پاڻ سڃاڻڻ، پهنجي آئيندي ٿاهڻ ۽ وڏي ڳالهه تہ پهنجو پاڻ کي ان قابل بڻائڻ لاءِ ڪوششون ڪرڻيون پيون ٿيون، انڪري اهڙين استرين کي داد ملڻ گهرجي.

جيتوڻيڪ پايو وجهندڙ ماسترياڻيون آهن ماسترياڻين، تعليم جو واسطو صرف ڪتابن پڙهڻ يا ڪورس پوري ڪرڻ سان ڪون آهي. ڪاليج جي پروفيسر جو بہ اهم ڪردار رهي ٿو. پر سندن سڄي جي سڄي پراستيءَ جي وڪاس جو ٿيندو آهي، جنهن جي جو ابداري سُٺين ماسترياڻين جي هوندي آهي. ان سان گڏ آزاد وايو منڊل پڻ ضروري آهي. ڪين بنيادي حقن جي ڄاڻ ملي ٿي. استري تعليم جي مائٽن، سماج وغيره تي بہ مدار رکي ٿو. جيئن ڇوڪريون پهنجي دشا ڳولهڻ ۾ ڪامياب وڃن گڏو گڏ نيڪ انسان بہ بڻجي سگهنديون، جنهن جي ضرورت سماج ۽ ديش کي تمام گهڻي ضرورت آهي.

مهنجو وطن

هي مهنجو وطن، مهنجو وطن، مهنجو وطن،
مصريءَ کان مٺيرو ماکيءَ کان مٺيرو،
قربان تنهن وطن تان ڪريان پهنجو تن بدن،
هي مهنجو وطن، مهنجو وطن ، مهنجووطن .
پهنجي وطن جي آءٌ جي حالت ڪريان بيان،
سُڏڪي پوي زمين هنجوُن هاري آسمان.
دکڙا وطن جا سارينديءَ، مهنجو چُلي ٿو من.
هيءَ مهنجو وطن، مهنجو وطن ، مهنجو وطن.
مٺڙي وطن کان آءٌ رکي کي بہ نہ واريان،
جيڪي هاجيم ڏيئي وري ڪين پاڇاريان،
دل ۾ هميشه شال رهي ، ديش جي لگن،
هيءَ مهنجو وطن، مهنجو وطن ، مهنجو وطن.
جي چاهه اٿم ڪا تہ وطن شاد ڏسان مان،
آزاد ڏسان مان وري آباد ڏسان مان.
مستي اِنهيءَ ۾ آهه، دکايل جي دل مگن.
هيءَ مهنجو وطن ،مهنجو وطن، مهنجو وطن.

(دکايل)

چرخو

غريبن كي روزي رسائيندو چرخو
اُگهاڙا هزارين ڍڪائيندو چرخو.
ڪٽي ڪپهه جي ڇوٽ ڪانجي ڪرياسي،
مسيحا ٿي مڙدا جياريندو چرخو.
خطرناڪ رستو آ، آزادگيءَ جو،
مگر ماڳ منزل پڄائيندو چرخو.
ڪنداسين سٺنتر هندوستان پهنجو،
دڪايل جي هرڪو هلائيندو چرخو.

ائٽ جو آواز

تنهنجي ائٽ جو آواز مون ترجهوپڙين ۾ ٻڌو.
هرڪو ڪاهيندو ٿئي وتيو.
هرڪو ڪاهيندو ٿئي وتيو، ڍيرا ڻاهيندي ٿئي وتيو.
تنهنجي ائٽ جو آواز مون تہ آشرم ۾ ٻڌو،
چرخو چاهم سان ٿئي ڪتيو،
چاهم سان ٿئي ڪتيو، هرڪو چوريندي ٿئي وتيو.
تنهنجي ڪاڌيءَ جو آواز مون تہ ٻگوٺڙن ۾ ٻڌو.
هرڪو پائيندي ٿئي وتيو،

پائيندي ٿئي وتيو، ڳڻ ڳائيندي ٿئي وتيو.
تنهنجي اهنسا جو راز دنيا دور دور پڌو،
حيرت کائيندي ٿئي وتيو،
حيرت کائيندي ٿئي وتيو، سار اهيندو ٿئي وتيو.
تنهنجي ايڪتا جو راز هندو مُسلمان پڌو،
ساري هندوستان پڌو،
هرڪو چاهيندو ٿئي وتيو، پائر پائيندو ٿئي وتيو.
تنهنجو هرياڄن آواز، مون تہ مندرن ۾ پڌو،
تيرٿ ياترين ۾ پڌو،
هرڪو ڳائيندو ٿئي وتيو، ڳلي لاهيندي ٿئي وتيو.
تهنجي روحانيت جو راز، مان تہ تپسيا ۾ پڌو،
آتم ڪٿا مان مون پُڌو،
هرڪو هنڌائيندي وتيو ، ڳائي ڳارائيندء وتيو.
مون تہ گانڌي تنهنجو نانءُ چوٽ منارن تي پڌو،
تارن ستارن تان پڌو،
هرڪو اُچاريندو وتيو، توکي سنياريندو وتيو.

(دکايل)

آزادگي

ٻاٻري ڪنڊن منجهان تهنجو گذر، آزادگي،
تو وسايو سخت سو فولاد گهر آزادگي!
جنهنجي تو ڙٽڻ لاءِ کپي جاننو جگر، آزادگي!
ڪنهن مصيبت جو نه ٿئي جنهن تي اثر، آزادگي!
مست ٿي تنهنجي مٿان انسان ٿئي تو بي ڊپو،
جو بڻي پروانو ڏي تو تيز آتش ۾ ٽپو.
(بيوس)

گود ماتا ۾ مليل ڏاتار جي جا ڏات آهه،
۽ جنم تي جنهنجي لاءِ حقدار انسان ذات آهه،
جنهن کان وڌ سنسار ۾ سندر نه ڪا سوغات آهه،
تنهنکي نت روڪي رکڻ، بيوس، نه ڪنهنجي بات آهه،
عرش وارا فرش تي ايندا مدد مخفي کڻي،
درد واريءَ دانهن تي خود داد آڻيندا ڏڻي
(بيوس)

قوميت

چوٽ کائي ڪاميابي تنهنجي قدمن تي ڪري،
سوڀ جو روشن ستارو تنهنجي محوَر تي ڦري.
١-تنهنجي برڪت سان پون ٿا ماڪ مان موتي ٻٽي،
خشڪ بادل مان پون ٿيون امرتي بوندون ڇٽي.
٢- ٿو ملي آزاديءَ سورج کي توکان تاج زر،
ٿو ڏکي روپي سروپا خوش نصيبيءَ جو قمر.
٣- مات تنهنجيءَ ۾ مهاساگر تکي جي گرجنا،
تو ڇڪيءَ جي ڇوهه سان زنجير فولادي ڇنا.
٤- لفظ ناممڪن نہ ٿئي ٿو قوميت جي ڪوش ۾
خوف کائي نااُميدي ٿي لڪي پٽ پوش ۾.
٥-سخت ساختيءَ ۾ تسليءَ بخش تنهنجو خوش خيال،
ٿي ٿو ميدان مصيبت مخملي سيجا مثال .
٦- تو هٿان حاصل ڪري ٿو حسن قرباني ڪمال،
هر تحرڪ ۾ پرين ٿي خاص جلووءَ جمال.
٧- تنهنجي آڏو آدرش انسانيت اوُچو سدا،
سڀ برابر تو اڳيان مفلس، غني شاهہ و گدا.
٨- رنگ ،مذهب،حثيت کان تنهنجو دامن صاف آهہ،
پاڪ يڪ طرفي اُتل کان ساهمي انصاف آهہ.

مما ڪوي ڪشنچند بيوس

آزاديءَ مُلڪ جي واڌاريءَ ۾ سنڌي سينڌين جو يوڳدان

(مارئيءَ اين.سي.پي.ايس.ايل طرفان جيڪو سيمينار ڪيو ويو تنهن قومي سيمينار جي خبر سنڌيءَ هنديءَ اخبارن طرفان شائع ڪئي وئي،جنهن لاءِ مارئي سنسٿا ٿو راڻي آهي.اُميد آهي تہ اڳتي بہ سهڪار ملندو جيئن سنڌي ٻولي ،ڪلچر ۽ سنڌيت جي هلچل کي اڳتي وڌائي سگهون. اها رپورٽ هن ڪتاب ۾ شائع ڪري رهيا آهيون (مارئي).

سنڌي سينڌين جي سوشل،ڪلچرل ۽ لٽرري تنظيم مارئيءَ نئشنل ڪائونسل فار پروموشن آف سنڌي لئنگويج طرفان پارت جي راڄڌانيءَ دهليءَ ۾ ٢٥ ۽ ٢٦ مارچ ٢٠٠٠ع تي آزاديءَ جي هلچل ۾ مُلڪ جي واڌاريءَ ۾ سنڌي سينڌين جي يوڳدان عنوان تحت قومي سيمينار رکيو ويو،جنهن جا خاص مهمان هئا صابق ايم.پي.۽ وڪاس پريشد جا وائيس چيئرمين شري ڪي.آر. مڪاڻيءَ پيا خاص مهمان هئا ڪارگل لڙائي جي شهيد ٽيل انڊين ايئر فورس جي اسڪواڊرن ليڊر شهيد اجئي آهوجا جي گهر واري شريمتي الڪا آهوجا،هنديءَ جو مشهور معروف ليکڪ ڪمليشور ، اليڪٽرانڪ ميڊيا سان واسطو رکندڙ پرتيپا آڏواڻي،ٻرک شاخصيتن گڏجي ڪري لعل سائين اڳيان جوت جلائي سيمينار جو اُڌگهاٽن ڪيو.وندي ماترم پيش ڪري جنني جنم پوميءَ اڳيان شيش نوايو.سڀني مهمانن جي گلن سان آجيان ڪئي وئي. امرشهيد اجئي آهو جا جي گهرواري الڪا آهوجا جو مارئي طرفان شال پهرائي مومينٽو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي ڏينهن جي يادگار تي شرٽ پيش ڪري سمان ڪيو ويو.اُن کانپوءِ ٻرک ليکڪ ڪمليشر ۽ پرتيپا آڏواڻيءَ جو سنمان ڪيو ويو.

دهليءَ جي ليکڪا ۽ سيئنير براڊڪاسٽر شالني ساڳر جي ڪهاڻين جي مجموعي،تنهائي، جو شري ڪمليشور وموچن ڪيو.ليکڪا کي واڌايون ڏيندي ڪمليشور چيو تہ ، انهن ڪهاڻين جو هنديءَ ۾ انوا ٿيڻ گهرجي، سنڌو سنسڪرتيءَ تي پهنجا ويچار ظاهر ڪندي چيو تہ هيءَ گنگا جمنا سنسڪرتي نہ،سنڌو سنسڪرتي چئي ويندي

آهي شري ڪي. آر. ملڪاڻيءَ ،نند ڇڳاڻيءَ جي ڪتاب ،ڇاڻي تہ بہ نہ ڇاڻ، جو وموچن ڪيو. پرتيپا آڏواڻيءَ پهنجي طارفان ۽ گهرو ڪاتي جي وزير ايل. ڪي. آڏواڻيءَ طرفان سيمينار جي ڪاميابيءَ لاءِ مبارڪون ڏنيون. مارئيءَ جي جنرل سيڪريٽيءَ وينا شرنگيءَ پروفيسر پوپٽيءَ هيرانند اڻي جو ڪتاب، سچ ٿا مرد چون، حاضرين کي ڏيکاريندي چيو تہ اسين پروفيسر کي نيڪ تمنائون پيش ڪريون ٿا، آزاديءَ ۾ حصو وٺندڙ ڀينرن سدوري اگناڻيءَ ،دادي ديوڪي دادي ڪرشنا ڀمياڻي جو مارئي طرفان شري ڪي. آر. ملڪاڻيءَ جي هٿان سنمان ڪرايو. ڳائيندڙ فنڪارا پدما گدوڻيءَ ۽ سپنا راءِ سنگهاڻي جو ٽرافي ڏيئي سنمان ڪرايو ويو.

قومي سيمينار جي موقعي تي دادي ڪرشنا ڀمياڻي ۽ ساڌو واسواڻي مشن جي وائيس چيئرپرسن ۽ سماج سيوڪا وملا دتواڻيءَ مارئيءَ جي سوئينر جو وموچن ڪيو. ان موقعي تي ٻاهران آيل سيني ڊيليگيٽن شاهہ لطيف جو يادگار فائيل، هڪ آڊيو ڪئسٽ ۽ ما. هري ديوي واسواڻيءَ ۽ دادا جشن جو هڪُ هڪُ ڪتاب سوکڙيءَ طور پيش ڪيو.

آزاديءَ جي هلچل ۽ مُلڪ جي واڌاري ۾ سنڌي ڀينرن جو يوگدان ان ۾ پنج پيپر پڙهيا ويا. پهريون پيپر دادي ڪرشنا ڀمياڻيءَ جو هو، صدارت ڪئي فريڊم فائيٽر دادي صدوري اگناڻيءَ ڪاروائي هلائي پروفيسر. ايس. ايل . گاجواڻيءَ. ٻيو پيپر هو شالني ساگر جو، ساهتيہ ڪلا، ڪلچر ۽ ايلڪٽرانڪ ميڊيا ۾ سنڌي ڀينرن جو يوگدان جنهن جي صدارت ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتيءَ ڪئي، دادي ديوڪيءَ ڪاروائي هلائي، ٽيون پيپر ڊاڪٽر شيٽرا آنند جو هو، جنهن جي صدارت ڊاڪٽر چيني لعلواڻيءَ ڪئي ۽ ڪاروائي هلائي شري مُرلي ڀاوناڻيءَ شام جو ڪوي سميلن رکيو ويو جنهن جي صدارت ڪئي اندرا واسواڻيءَ ۽ ڪاروائي هلائي وينا شرنگيءَ. مُشاعري ۾ شرڪت ڪندڙ

شاعرائون هيون، دادي ڪرشنا يمياڻي،رتنا ڳوديا،شالني ساگر،ليلا ٽيواڻي، راڌڪا واڌواڻي،ڌرو تنواڻي، ليلا جهانگياڻي،لڪشمي تلريجا،وينا شرنگي ۽ اندرا واسواڻي.

ٻئي ڏهاڙي ٢٦ مارچ آچار ڏهاڙي صبح جي پهرين اجلاس جي ڪاروائي هلائي شري پدم شرما ۽ پيپر پڙهيو اندرا واسواڻيءَ تعليم ۾ سنڌي ٻيٺرن جو يوگدان،ٻئين بئنڪ ۾ دادي سيتا سامتاڻيءَ جي آزاديءَ جي هلچل ۾ سنڌي ٻيٺرن جو يوگدان پيپر پڙهيو وينا شرنگي ۽ ڪاروائي هلائي ڊاڪٽر ڪنعيا لعل تلريجا.ٻنهي ڏهاڙن جي پيپرن ۽ بئنڪن تي پنهنجا تاثرات پيش ڪندي ڊاڪٽر چيني لعلواڻيءَ چيو تہ مقالامعلوماتي ۽ معياريهئاسيمينار جي ڊائريڪٽر وينا شرنگي سرڪار اڳيان وقت بہ وقت گهرون رکيون آهن،٢٦ جنوري رعيتي راڄ تي سنڌي ثقافت جي نمائيندگي ڪندڙ جهانڪي،صوفي سنتن شاهہ سچل سامي،ڀڳت ڪنوررام جي نالن ٽپاليان روڊ ۽ انهن تي يادگار ٽپال ٽڪليون جاري ڪرڻ. انڪان علاوهہ سنڌي جاتيءَ ۾ ايڪي لاءِ سڌ انهن موضوعن تي يڪراءِ ٺهراءُ پاڄال ڪيو ويو،عورتن لا قومي سطح تي سيمينارجنهن ۾ ڪلا، ساهتيہ،ڪلا،نرتيہوغيرهہ شامل هجي اُن تي پڻ يڪ راءِ ٺهراءُ اپنايو ويو.

شام جو ڪلچرل پروگرام رکيو ويو،جنهن۾ دهليءَجيليلو جهانگياڻي،راڌڪاوا ڌواڻي، نريندر ٽيڪچنداڻي، ۽ پنڪج جيسواڻي ، راجڪوٽ جي جهرنا ويراڻي، لکنوءَ جي ڪويل پدما گدواڻي گانڌيڌام جي سپنا رائسنگهاڻي،اندرا واسواڻي محفل کي پنهنجي مٺُر آواز جي گونج سان رونق بخشي سنگيت جي لئہ ۽ تال تي دادي ڪرشنا يمياڻي،ڊاڪٽر سُيڌرا آنند،شالني ساگر،ليلا ٽيوهاڻي،وينا شرنگي ۽ پيا ڪيترا شامل ٿي ويا.۽ قومي سيمينار کي ان خوشگوار ماحول سان الود عيل ڪيو ويو.

سڄڻن جا سنيها

جي ماروئڙن مارئي ڏئي موڪليا

۱۹-۱-۲۰۰۰ پياري ڀيڻ وينا،

خط تنهنجو پهتو يادگيريءَ لاءِ مهرباني . اخبار ۾ تنهنجي لاءِ جام پڙهندي آهيان ۽ خوشي ٿيندي اٿم تہ اسان جي سنڌي ڀيڻ د هليءَ ۾ نہ رڳو مارئي جي سنستا جو هيترو ڪمُ ڪري رهي آهي ۽ هڪ مشهور سٺي ليکڪا آهي،پر ٻيو بہ گهڻوئي پنگتي ڪمُ ڪري رهي آهي.

ويجهڙائيءَ ۾ پنهنجن مائٽن ڏانهن تنهنجو سونپيل ڪتاب پڙهي خوشي ٿي تہ تو پنهنجن وڏن مائٽن جي ايڏي عزت رکي آهي.

تو جنهن پيپر واري ڪم لاءِ لکيو آهي،سو ٻائي مان مُشڪل ڪري سگهندس.(۱۰) ڏهين اپريل سنڌيت جو ڏينهن ڪري ملهائڻُ چاهيو ٿا،جنهن وشيہ تي(آزاديءَ جي هلچل ۾ سنڌي ڀينرن جو يوگدان) سيمينار ڪرڻُ چاهيو ٿا سا تہ منهنجي لاءِ وٽند ڙ ڳالهہ آهي،پر مونکي پهنجي تندرستيءَ جي خيال کان مجبوري آ هي.تو جيڪو ياڙي ۽ بندوبستت بابت لکيو آهي،سو تہ مونکي هر ڪائي نہ تو سگهي.مان دهليءَ انعام وٺڻ لاءِ بہ نہ اچي سگهيس.اڄڪلهہ تڪليف جوڳي مُسافري تي پئي آهي.

منهنجي دل تہ ڪري ٿي تہ مان توهان کي ان وشيہ تي ليکُ لکي موڪليان.اُميد تہ توهان اُتي سيمينار ۾ ڪنهن کان پڙهائيندا.اهو ڪم ايترو خسيسُ مان ضرور ڪندس،هفتي جي اندر ليکہ توهان وٽ اچي ويندو.مان پهنجي ان ليکہ کي پيپير نہ ٿي چئِي سگهان.پيپر وڏي ڳالهہ آهي.

پيار مان ،

سيتا سامتاڻي

۲۰۰۰.۱.۲۸

جئہ هند

جئہ سنڌي

مانواري پياري ڀيڻ وينا شرنگي،

تو لاءِ ۽ تنهنجي ساٿين ڀينرن لاءِ عزت ۽ پريم ڀريا گهڻا گهڻا پرنام. توهان سڀني کي هن ۲۰۰۰ صديءَ جي انتم سال جون گهڻيون گهڻيون واڌايون آهن. ٿل هي ۲۰۰۰ صديءَ جو پڇاڙيءَ وارو سال نہ فقط اسان ڀارتواسين لاءِ پر ساري وشو لاءِ سک دايڪ ۽ شانتي سميہ وارو ٿئي.

توهان جي قرب ڀري ڪوٺ جو پتر مليو. مون ڀيڻ کي ياد ڪيو گهڻي گهڻي ڌنيواد.

مان مارئي جي استري سماجڪ ڪم ڪندڙن سان گهڻي وقت کان واقف آهيان. توهان ڀينرن جي ڪارين جي ڪاميابيءَ بابت مون ،سنڌي ٽائيم ۽ ڀين ۾ پڙهيو آهي.

توهان ڀينرن سنڌي جڳت جي هر ڪاريہ جي وڪاس ۽ واڌاري جي کيتر ۾ پهنجون شيوائون ڏيئي استري ذات جو مان مٿي ڪيو آهي. تنهن لاءِ توهان کيرون لهڻيون.

توهان ڪمُ ڪندڙ استرين جي سنسٿا مارئي اتي دهليءَ ۾ مارچ جو ۲۵-۲٦ تاريخ تي راشٽريہ سنڌي ٻولي وڪاس پريشد جي سهڪار سان هن وشيہ تي سيمينار ڪري رهي آهي، سنڌي استرين جو ڀارت جي آزاديءَ جي آندولن،گڏو گڏ استري جاتيءَ جي وڪاس ۽ واڌاري جو ڪاريہ ڪرڻ،وشيہ تہ سيمينار جي اهڙي دلڪش رکي اٿو جو پڙهڻ سان منهنجي اکين اڳيان ۱۹۲۰ع کان

۱۲۳۲ع تائين سنيما جي رنگين ۽ چمڪندڙ پڪچرس جئيان ڪي من کي مائل ڪندڙ تہ ڪي من کي ملول ڪندڙ نظارا اچڻ لڳا ۽ برابر ۵۸ سالن جون جهونيون پُراڻيون ياد گيريون تازيون ٿيون.

پر مونکي ڏکہ سان ٿو لکڻو پوي تہ منهنجو پڳل پانڊو سريرُ مونکي ڪٿي بہ اچ وڃ ڪرڻ جي اجازت نہ ٿو ڏئي، انڪري مان لاچار آهيان جو توهان پينرن جي هنڌي قرب پري ڪوٺ بہ قبولي نٿي سگهان.

اُميد تہ مارئي جون ڪم ڪندڙ پينر منهنجي انڪاريءَ لاءِ مونکي معاف ڪنديون. انت ۾ مان جيڪر هڪ ڳالهہ لکان جنهن لاءِ وينا پيڻ توهين مونکي معاف ڪندا.

توهين لکو ٿا مارئي مالي حالت ۾ غريب آهي.سو پيڻ ڪنهن بہ محنتي سنستا جو ملهہ پئسن سان ڪين ڪٿبو آهي.ماڻهو ڪيترو بہ پيل ڪٽي غريب هجي پر سندس اوچا آدرش سندن پين سان ورتاءَ ونوار هلت چلت اوچ ڪوٽيءَ جي آهي تہ هو وڏو ڪروڙپتي ليکبو. ساڳيءَ طرح جي ڪا سنستا ڪٽي ڪيتري بہ غريب هجي پر جي هن جا ڪاريہ ديش پڳتي ۽ سماج شيوا لاءِ آهن ۽ جي هن پاڻکي ديش پڳتي ۽ پهنجي ماڻهن جي وڪاس ۽ واڌاري لاءِ ارپڻ ڪيو آهي تہ منهنجي خيال ۾ اها سنستا وڏي مالدار آهي.

توهان دلگير نہ ٿيو.توهان جا ڪاريہ پئسي کي پا ٺڪرادو چڪيندا.گهڻو ئي لکيو اٿم هاڻي بس.توهان سيني پينرن لاءِ شُپ ڪامنائون.

توهانجي شُڀچنتڪ،

پيڻ ڪملا

(ڪملا هيرانند بمبئي)

۲۸-۱-۲۰۰۰

گانڌيڌام مئتري منڊل

١ - ۵ - ٢٠٠٠ع
آديپور ڪاچ

اَسان جي پياري مئڙي پيڻ وينا،
دادا جي پياري ،ڏيءَ لاءِ سڪ ڀريون يادگيريون،

گهر مان خط لکڻ وينس - اڄ ۾ رهاجي ويو ۽ وري ياد رکندي به وجهه نه مليو آهي لکڻ - اڄ چيم آفيس جي وقت مان چوري ڪندس - ائين خيال ۾ ڳالهيون،رهاٽيون خوب ئي ڪري وٺندا آهيون - آهي نه؟

سيمينار ۾ تو ۽ تنهنجي ساٿين جيڪا اسان جي سار لڌي تنهن لاءِ مان ته اوهانجي پورائتي آهيان – سيني سان ملي ڪري خوشي ٿي.

تون ۽ تنهنجون ساهڙيون،مارئي جون ميمبر ۽ ساهيڪ ڪيترو نه پاڻ پتوڙيو ٿيون ان سنسٿا ڪي سيوا جي راهه تي اڳتي وڌائڻ لاءِ اسان جون هميشه هميشه شُڀ ڪامنائون اٿو.

دادا جي طبعيت بلڪل ٺيڪ آهي . سيني پروگرامن تي هلندا آهن ۽ گهمڻ گهتڻ به گاڏيءَ ۾ وٺي ويندا آهيون.

تو لاءِ پيار ڏنا اٿن ۽ شالنيءَ لاءِ پڻ،

سيني لاءِ پيار،
ڪرشنا
(ڪرشنا پمپاٽي آديپور ڪاچ)
١ - ۵ - ٢٠٠٠ع

٦ - ٧- ٢٠٠٠ع

آديپور

پياري ادي وينا

سادئين باغ بهار،

هڪ ' مخزن (مارئي — اين.سي.پي.ايس.ايل جي) مونکي ڪلهہ شام جو پهتي آهي. مهرباني — مخزن ڏسي خوب خوشي ٿي ۽ مارئيءَ جي مشغولين جي خبر چار پئي - تون پهنجي صادق جذبي سان سنڌيت جو جهنڊو شان مان سان جهلائي رهي آهين. منهنجون مُبارڪون.

سُهڻا رنگين ڦوٽا مخزن جي سنهن ڪي سرس ڪري رهيا آهن - اکيون ٺري پيون. ٻيو سُک - طبعيت ٺيڪ هوندءِ -

قربن سان،

هري دلگير

A Proud Indian

٢٧ - ٩ - ٢٠٠٠ع

ناگپور

منهنجي پياري پٽري وينا،

شال سدائين خوش ۽ تندرست گذاريندينءَ، ايشور جي توتي سدائين آسيس رهندي!ڀوپال جي سيمينار تي آيس توسان ملڻ جو موقعو مليو. تنهنجو ناءُ ۽ يشُ تہ ٻڌل هو ليڪن نزديڪ اچڻ سان معلوم ٿيو تہ جيڪي ڪاجھ ٻڌو هو تنهن کان وڌيڪ آهين. ايشور توکي وڌي آورجا ۽ سٺي صحت بخشيندو ، جئن وڌيڪ ۽ وڌيڪ سيوا ڪندي رهين.

شاباش آهي توکي ۽ تنهنجي ساٿين کي جن ڪافي محنت ۽ جاکوڙ ڪئي آهي. ڪڏهن موقعو مليو تہ تنهن جي ساٿين (سهيلين) کي روبرو اچي ڌنيواد ڏيندوس. ڪڏهن پروگرام رکو، مون کي اڳواٽ اطلاع ڏينديءَ تہ مان هليو ايندوس.

ڪڏهن ڪڏهن ياد ڪندي رهج

گهڻن پيار مان،

تنهنجو

دادا

(روچيرام ٿاواڻي)

Women of Sind were known for their bravery. The daughters of King Dhair stood on the battle-field by the side of their father. At the Khatko Maho, several Sindhi women preferred a heroic death with their husbands rather than submit to the foreign invader.

A Saint of Modren India,
Ma Haridevi P. Vaswani

Freedom Movement in Sindh

"Nadir Shah looted the country only once. But the British loot us every day. Every year wealth to tune of 4.5 million dollar is being drained out, sucking our very blood. Britain Should immediately quit India."

--Sindhi Times, May 20, 1884

****

When Dr. Annie Besant became Congress President, she appointed G.M. Bhurgri (1878-1924), a leading nationalist Muslim of Sindh as a general secretary of the party.

****

Prime Minister Allah Bux Soomro was so close to the congress that he used to carry Khadi on his shoulder and hawk it door to door. During the "Quit India" Movement.

****

Among the women leaders, Ganga Bhen, wife of Acharya Gidwani, Kiki Bhen, sister of Kriplani, Ambi Khilnani,daughter-in-law of Kauromal, and Km. Jethi Sipahimalani played a signifent role in the public life of Sindh.

****

Sindhis are citzens of the world-Netaji Subhas Chander Bose.

****

I am a Sindhi-Mahatma Gandhi.

****

The 1930-1932 "Satayagraha" movement was a huge success in Sindh. In town after town, people would go round, collecting foreign cloth, heaping it on donkey-backs, and then making huge bonfire of it--as viewers imprompt tossed their felt hats etc. into the ranging fire. A penniless Muslim peasant in Jacbabd had only his *saunti* (thick short wooden stick) to give. It was put to auction, and it feteched 250 rupees.

****

The Sindh Story by Shri K.R. Malkani

Tejumal of Indonesia took active part in Netaji Subhash Chander Bose's Military struggle for freedom of India.

****

1947 **Partition of India: 15th August 1947 Independance of India.** The province of Sind was the only Province that went entirely to Pakistan.

The Sindhi Hindus, immeditaley after partition of the country left Sindh in panic and fled for their life and honour by rail and sea. In the process, they were scattered over innumerable towns and cities, throught the length and breadth of the country. Bombay, Kalyan, Deolali, Madh Island (Maharashtra) Ajmer, Jodhpur, Jaipur, Nasirabad (Rajasthan); Indore, Bhopal, Satna, Katani, (Madhya Pradesh); Ahmedabad, Baroda, Surat, Junagarh (Gujarat); to mention few witnessed the sorry plight of the Sindhi refugees, called Multanis.

****

Excerpts from the Book "Glimpses of Sindhis around the world (1841-1990)" Pt. Prakash Bharadwaj.

1939 **Bahgat Kanwar Ram Sahib was Shot dead at Ruk Railway Station by Musilm Communalist.**

****

1940 **Conflict Between Hindus & Muslims:** After the assassination of Bahgat kanwar Ram, Mr. Hassaram Pamnani, M.L.A. openly pointed out the name of pir of Bharchundi on the floor of Sind Assembly as the man behind the incident. Thus the mortal enimty betwen Hindus and Muslims was born in Sindh.Thereafter the communial rift between Hindus and Muslims went on widening and the Muslims Strated planning the ouster of the Hindus from Sind.

****

1942 **Quit India Movement:**Cult of voilent campaign-Shri Narain Wadhwani and Ainshi Vidyarithi attempted to cut the telegraph wires were caught and sentenced to three years imprisonment and ten stripes punishment.Sabotaging activities took various forms,bogus letters with forged signatures of high officials,ordering transfer of Govt. servants from one place to another caused a great confusion in Govt administration.One of such letters resulted in the release of **Acharya J.B.Kirpalani.** Setting fire to letter boxes of post office in Sind, created havoc in the British adminstration. Making bombs and tampering with railway tracks was very common in this year and resulted in arrest of **Martyr Hemu Kalani.** Several leaders were jailed. Clandestine printing and distrubtion of unlawful bulletins, continued as a part of Sindhis' freedom struggle. Sindhi Newspapers were closed down according to the instructions of the Government.

****

1943 **Martyr Hemu Kalani:** A freedom fighter (born 23rd March, 1923) not even 20 was court martialled. He was hanged on **21st January, 1943 at the Sukhur Jail** by the British Military for sobotage.

****

1945 **Azad Hind Fauja:** Several Sindhis of Singapore and Chacha

Sharma (1 & Half year) **Shri Jhamatmal Lakhasing**(1& Half year)**Shri Choithram Velecha**(1 Year) and **Shri Hiranand Karmachand**(1 year).

****

1921 **February, at Karachi Shri Vithalbhai Patel** presided over the Sind Students Convention,calling upon the students to boycott schools and colleges and participate in the movement.As a result,150 out of 250 students of the D.J.Sind college left the college not even waiting for the annual examination, which was hardly a month away.

****

1930 **Martyrs: Menghraj Lull**,a youth of 17 years was shot dead in the police firing in karachi, outside the city Magistrate's court,where congress leaders were being tried.Another person to be shot dead in this police firing **Shri Hassanand Pamnani**.Yet another youth **Dattatraya**,19 year old son of Maharashtrian employee in Sind was also shot dead.

****

1931 **Second Congress session in Sind:**45th session of the Indian National Congress was held from 29th to31st March 1931.

****

1932 **Civil Disobedience Movement**

****

1932 **Sindhi Ladies Imprisoned: Ganga Devi** and **Lachmi Devi** were the first Sindhi Ladies imprisoned for two and half years for picketting liquor shop.**Mrs Gomi Kirpalani** was the first Sindhi lady who boycotted foreign cloth and picketted the liquor shop.

****

1937 **First Hindu Sindhi Minister: Mr. Gobindram Pritamdas Mukhi** became the Minister of P.W.D., thus gaining the honour of first Hindu Minister in Sind.

****

Histrocial Facts & Important events

1857 **The Great Revolt** :- Sind joined the sub-continent to throw off the British yoke.Besides open revolt in the British army,units in the south and great leaders from Northern Sind **Darya Khan jakhrani,Dilmurad Khosa** and **Sayyed Inayat Shah** had planned to spread a great revolt from the north.They did not succeed,but the attempt had a great impact on Balochi areas.

****

1859 **Revolt against British:- Sodha Rajputs** of Nagarparker, along with **Roa of Umarkot** revolted against the Britishers. Chandan Garh of Rana was razed to ground and many Sodha Rajputs were arrested.

****

1914 **Revolutionary Party: Janab Ubaidullah Sindhi** started anti-Government activitis and carried on his mission from **Kabul**,seeking the support from **Afghanistan to free India from the British rule.**

****

1916 **First Visit by Mahatma Gandhi to Sind**: Mahatāma Gandhi paid his first ever visit to Sind, reaching **Hyderabad on 6.3.1916** and visited many towns.

****

1921 **Non-Cooperation Movement:** As many as eight editors of the nationalist Sindhi daily the" Hindu" were convicted and sentenced to varying terms of imprisonment one after another from one to three years and fined under Sec.124-A of the I.P.C.for seditious' writings.In case of no other newspapers in india were so many of their editors were jailed during the 1921 movement.They were:**Maharaj Vishnu Sharma**(3 years)**Jairmandas Doultram**(2 years)**Shri Ghansham.J.Shivdasani**(2 years)**Dr. Choithram Gidwani**(1year and a fine of Rs. 500/-), **Maharaj Lokram**

47. **10th Dec.1999** Condolence meeting was held in which Maruee's executive member Sushila Ahuja's death was mourned & tributes were paid to **Poet & Research Scholar Dr. Tanveer Abasi.** Gen. Sec. Veena Shringi said with the death of **Dr. Tanveer Abasi** Sindhi community has suffered great loss, **his contribution to Sindhi Poetry and research work on sufi poets will be remebered and it is a great contribution in this regard.**

48. **Maruee** with co-operation of **National Council Promotion of Sindhi Language organised National Seminar On Role of Sindhi Women in freedom Struggle & in Progress of our Country, Exhibition"Our Heritage on 25th & 26th March, 2000,** C.Club Rafi Marg. Chief Guest Shri K.R. Malkani Vice Chairman NCPSL, & Ex. MP, Guest Of Honour **Alka Ahuja Wife of Kargil Hero Squadren Leader Ajay Ahuja,** Ms Pratibha Advani Journalist, Noted Hindi Writer Shri Kamleswar, Shri kamleshwar released Shalini Sager's Short Story Book **Tanhaee,** Five papers were presented by Dadi Sita Samtani, Dadi Krishana Bhambhani, Dadi Indra Vaswani, Dr. Subhadra Anand, Shalini Sagar, Music was presented by Singer Padama Gidwani (Lucknow), Sapana Raisinghani (Ghandhidham) and Others. Chairman Seminar Committee Dr. Kamala Gidwani & Director was Ms. Veena Shringi.

49. **13th November 2000 :** Peace Conference delegates from Sindh, Pakistan honoured by Maruee. Ms. Rafiya Gulani Social Democratic women organasation Sind (Shahdadpur), Executive member of women development orgarnisation Mardan. Ms. Nusrat Ara, Prof. of Islamabad University Janab Shahjhan, Farm Development Organisation, Multan's chief executive Janab Tarq Chadhury and others. Maruee presented Video recording of **Shah Latif's conference "Jeeye Latif"** and momento's were presented to women activists from Sindh and Mardan.

50. Future Projects a **Literary Volume** & National Seminar On"**Shah-Joon Surmyun".**

Hemandas Rohara, Shri Arjun Asrani, Shri Suresh Keswani (M.P.) Dada Lachman Chellaram, Mahesh Rajani, Mahesh Chabriya, Srichand Moorajani, Shri Anand Bijlani and others.

43. MARUEE with co-operation of Delhi Sindhi Academy organised **"Our Heritage" Jug-Mug-Jot Jale Diwali festival on 11th Oct. 1998 at Delhi Hatt INA.** Programe was inaugurated by Dr. (Mrs) Gopalan, IAS (Retd) Ex-Secretary Women & Child Development, Min. HRD., Chief Guest Shri K.R. Malkani, Guest of Honour Shri Sunder Vachani, Shri Arjun Asrani, Dr. Motilal Jotwani, Dada Rupchand. On this occasion Dr. Suleman Shaikh from Islamabad and Shri Shyam Kumar Editor "Sangat Urdu Magzanie" from Quetta Balochistan were honoured by Maruee, Bhagat Kamal Mangnani & Party Ajmer presented the Bhagat, Shri Sabo Rijhwani Secretary M.P. Sindhi Academy Bhopal presented the Humorous Skit along with team.

44. Maruee with Co-operation of Delhi Sindhi Academy organised a memorable evening on 26 July 1998 of music programme in Honour of Dr. Moti Prakash, Dr. Satish Rohara, Shri Thakur Chawala and others programme was attended by Shri Suresh Keswani (M.P.) Prof. K.N. Vaswani, Dr. Moti lal Jotwani, Shanti Hiranand, Vimala Datwani, Veena Shringi and others. On this occasion Delhi Chief Minister, Shri Sahib Singh Verma greeted the writers and give best-wishes to Maruee members.

45. **Sindhiyat Ji Sham "Saarang Sar Lehej"** was dedicated to **social worker Ama Sati Devi** and on this occasion Tribute was paid to Inder Kumar Jetly, Anjali Jetly, Pushpa Malhi, Parmeshwari Bai, Master Satram Das & Victims of Uttar Pradesh Earthquake.

46. **Jhangian-ji-junghar:** Music programme by folk singer of Sind **Gajan Mal Odh** was organised by Maruee at Sindhu Bhavan on (**12 Sept.1999.**) Shri Murari Balwani was Guest of Honour.

Indepence "Qumi Lalkar" Patriorit songs & **"Bejh Mula Bejh"** Sawan ja geet Ain Rakhri programme was organised with the co-operaton of Delhi Sindhi Academy. **Chief Guest was. Admiral R.H. Tahilani (Retd). PVSM AVSM**, Innugration by Vice Chairman Academy Shri K.R. Malkani, Guest of Honour Prof. Vaswani, Dr. Moti Lal Jotwani, Shri Ganesh Hemdev, Shri Devidas Ratanpal President Sindhu Sena from Bombay singer Pankaj Jeswani and others presented patriorit songs.

38. (28th Dec.1997) Shaikh Ayaz Died: A Condolence meeting was helh in which Maruee members paid tributes to Indo-Pak great poet Shaikeh Ayaz & tribute was also paid to Dr. Durshwar daughter of Sian G.M.Syes.

39. **Lok Ustav** was organised by Delhi Sindhi Academy at Delhi Hatt, in this **folk festival Maruee organised two day's exhibition of Arts & crafts** which was apprecaited by visiting dignitaries Shri Sikender Bakht, Transport Minister of Delhi Govt & others.Delhi citizens enjoyed the richness of Sindhi Arts & Crafts.

40. **Basant Panchmi & Bhagwanti Nawani's** Birthday was celebrted (1 Feb.1998)

41. **12th Suraj Kund Mela by Haryana Tourism Department. (14th Feb.1998) Jite Sindhi-ute-Sind Maruee** presented cultural programme at the invitation **of Harayan Govt. on 14th Feb. 1998 at 12th Suraj Kund Mela**

42. Peace rally was organised on 10th April 1998 (Sindhi language day) with the permission of Ministry of Home & Police Commissioner Delhi,More than hundred freedom Fighters, Social workers, writers, poets, Artistes, Shri K.R. Malkani (M.P) Shri Dawarko Sundrani jamnalal Bajaj Award winner, Prof K.N. Vaswani, Shri Narain Wadhwani, Smt Sati Devi Social worker, Smt Vimala Datwani,Veena Shringi, Anubhuti Chaturvedi, Shalini Sagar, Leela tewani, Radhika Wadhwani, Leelo Janghani. Promilla Sharma, Dadi Kala, Mr Kaliash, Shri Sunder Vachani Weston Electronic, Shri Sabo Rejhwani Sec M.P. Academy, Dada

Strenthening Participatory Organastiob (SPO) Islamabad was organised by Maruee, Dr.Shaikh spoke about NGO's role, he was honoured by Maruee, with Pakhar (Shawal) & Momento for his Services. Nov. 1996

33. **Chaya Megh Malhar"Tejri programme** with co-operation of Delhi Sindhi Academy was celebrated at **Delhi Hatt on 30th August, Chief Guest Smt Sushama Swaraj Minister, Shri K.R. Malkani Vice Chairman** Delhi Sindhi Acadmey was Guest of honour, artists presented rainy songs" **Swan-Ja-Geet & Mehndi-Rata-Geet"** girls presented dance items on **"Tejri"**, For all the women participants Mehendi Rang was Provided free of cost and all the women enjoyed **Sawan-ja-Jhula**,Hon,Ble Min.Sushma Swaraj enjoyed the Jhula ride along with Maruee members.
34. **Bhawanti Nawani birthday** was celebrated 2nd Feb 97 at Sindhu Bhawan.Delhi Artists participated in music programme.
35. Maruee & Sindhi Acadmey presented **Sindhiyat-ji-Shyam & Seminar on Women's issue in our National Life on Tuesday,25th March 1997, Chief Guest. Smt. Sushma Swaraj M.P. Inter-Bhashi Kavi** Sammelan, Folk dance & Music programmme was presented by Delhi Artistes.
36. **10th April 1997 on Sindhi Language day Maruee delegation greeted the President of India Hon.ble Dr. Shanker Dayal Sharma & first lady Smt Vimala Sharma.Presente Maruee Momento,& Mulk Malir jo Kathu(Shwal)**President of India greeted the delegation and asked about the Sindhi Language & Cultural ,Sweets and tea was served ,Gen.Sec Veena Shringi sumbited the Memorandum of demands,In this deleghation Dr. Kamala Gidwani Vice Chairperson Maruee, Asha Nawani,Shalani Sagar,Radhika Wadhwani,Promilla Sharma,& Meeno Premchandani were present this memorable meeting lasted appox. for half an hour.
37. **On 19th August 1997 on the golden jublee of Indian**

Gopi Chand, Rajkot, Hari Himthani, Kamala Goklani, Dr. Nankram Issarani, Ajmer, Shri Laxman Bhambhani, Jaipur, Shri Nand Lal Schadev, Indore, Shri Shivo Kotwani, Ujjain, Dr. K.D. Jeswani (M.P), Nadiad (Guj.), Prof. Chander Daswani, Shri D. L. Kaka, Dr. M. K. Jeltely, Mohan Lal Sharma, Mohan Lal Narwani, Shri Tikam Amarnani, Dr. Moti Lal Jotwani, Shri K.R. Malkani, Vice Chairman, Delhi Sindhi Academy, gazal-singer Shanti Hiranandand, social worker Dr. Kamal Gidwani, Shalini Sagar, Ram Nagrani, Vimala Jhurayani & Veena Shringi Delhi etc. the list is too long.

29. Video casset of **Shah Latif's Seminars "Jiye Latif"** was released by Shri K.R. Malkani, Vice-Chairman, Delhi Sindhi Academy, 29.3.1996 at Cheti Chand Function, Shri Sunder Vachani, Weston Electronic, helped MARUEE to produced Viedo Casset on Sufi poet's, Vimala Datwani, Shri Sunder Vachhani along with Mrs Vachani graced the function with their presence. Shri Kan Motihar, Shri Pankaj Jeswani, Smt Radhkia Wadhwani, Smt. Leelu Jhangiani, Shri D.L.Kaka and social workers were honoured by Maruee for their contribution to Music, Art, Culture & Literature.

30. **On 29th April President's secretarit J.S. to President of India replied Memoredum No. F-343-PI(5)/97 dated 10th April, 1996.**

31. **Ayee-Diyari 3rd November 1996,** Y.M.C.A (Dipawali-Milan) Dr. Vijantimala Bali innagurated the function, Shri L.K. Advani Graced the function and greeted the Maruee members & Sindhi Community on this festival, Smt Kanta Khathoria, member UPSC and Smt & Shri Sunder Vachhani, Prof. K.N. Vaswani, Dr. Moti Lal Jotwani was guest of honour, Diwali Lucky Draw was arranged with the help of M/s Ondia TV., M/s Weston Electronics, Smt Vimala Datwani, Ruby Radio, Deepchand Jewellers and other well-wishers.

32. **An evening with Dr. Suleman Shaikh Chief Exective**

Shri Kirat Babani, Smt Sundri and Uttam, Pahilaj Rai Musafir, Indra Poonawala etc. list is too long. The Indo-Sind Delegation was invited by Justice Israni on behalf of Jaipur Association, Maruee arranged Visa for delegate to visit **Dargah of Ajmer Sharif, Taj Mahal & Jaipur.**

25. On the occasion of **Cheti-Chand National Seminar** was organised on 19th-20th March, 1994 on **Dadi Jethi Sipahimalani former deputy Speaker of Sind Legislative Assembly & Deputy Chairman Maharashtra Legislative Council** inaguration by **Pojya Ma. Hari. Devi. P. Vaswani, Chief Guest Dr. K.D. Jewani** (M.P). Kavi Samelan was presided by Poet writer Shri Hari Kant Jethwani, highlights of Musharia was Sindhi & Sariaki poems.

26. **International Womens Day** was celebrated with Palvi Arts Association on 8th March 1995. Sysmposium was organised on Women's role for welfare & national development. Mrs. Veena Verma (M.P.), Rajya Sabha, Rani Jethmalani noted lawyer, Anubhuti Chatruvedi, Vimala Jhurani, Veena Shringi and others participated and expressed their views regarding women contribution, role and rights.

27. Maruee presented **Prof. M.U. Malkani's (Writer) Play "Tea Party" at Drama Festival organised by Delhi Sindhi Academy** on 25.3.1995. The play was directed by Ms. Veena Shringi and artistes were Leelo Jhangiyani, Shalini Sagar, Radhika Wadhwani, Devi Vanvari, Mamta Malkani.

28. Maruee with co-operation of Delhi Sindhi Academy organised National Seminar **"Sahitya-Ja-Sitara Tirth Basant, Dr. Sadarangani & Narayan Shyam" on 23rd July, Sunday, 1995** more than 100 writers, poets & artistes participated Smt.and Shri A.J. Uttam from Bombay, Dr. Jetho Lalwani, Shri Kishan Kubchandani, Shri Manohr Nihalani, Ahmedabad, Shri Arjun Chawla Aligarh, Tikam Das Darmani Agara, Smt. Joti Kalani Ulhasnager, Shri

ceremonies, a Letter was received From Govt. of India Min. of Defence.

19. **Sindhyat day** and other festivals were celebrated (1990)

20. **Delhi Development Authority** Vide-Letters No. F.12(87) Inst/90/inst/1547 dated 18-7-1990 & 14-9-1990 in response **of Maruee's** Memo. and correspondence regarding Land with DDA **(Land for Cultural Centre)**

21. **Maruee Delegation greeted Hon'ble President of India Shri R. Venkataraman & presented "Ajrak"** (Traditional Shwal) on 15th Feb, 1991. Memorandum was also Submitted to the Hon'ble **President of India Shri R. Venkataraman.**

22. In response of Memorandum a letter was recieved by Maruee: Director Pr. Secretary, Secretarit Rashtrapati Bhawan **Feb. 19, 1991. Memoredum submited during group Interview forwarded to P.M office for appropriate action.**

23. **Maruee** recived letter from **Defence Min.** regarding Cultural Tableau in **Republic Day Prade 27th July 1990 No. F-I/88 ceremonials, P.M. of India** on the above subject, cited above and to say.. ....(correspondence is available in Maruee's file).

24. **IIId International Seminar on Shah, Sachal & Sami (Poets Saints of Sind), 25th, 26th & 27th October 1991,** Chief Guest Shri Uttam Bhai Patel Min. of State Rural Development, Smt Girja Viyas Information & Broadcasting Minster, Guest of Honour Dr. K.D. Jeswani (M.P) Shri Ranjit Singh Gaekwad (Ex M.P), Shri Arjun Singh, Min, Sami Akleswarji, Padamshri Dada Hundraj Dukhayal, Justice I. S. Israni Judge Rajasthan High Court (Jaipur). Indo-Sind writers who participated in **IIIrd Seminar on Shah Sachal & Sami,** were Janab Fatah Malik, Janab Jam Saqi, Mian Gous Mohd Goher, Zahida Thebo, Mrs Hameeda, Dr, Qazi, Aadil Sakhirani, Prof.Chander Daswani,

14. **Cultural Evening : Narayan Shyam** released the Travalouge of Ms. Veena Shringi on Sind. **"Pakha Ain Panhwar Dhite Mun Dihan Thaya"**, 1987 Constitution Club.

15. **Amar Sheed Bhagat Kanwar Ram's** Birth Annviersary was celebarated on Wed. **2nd November, 1988,** Constitution CLub. **Shri L.K. Advani was Chief Guest.** Short Story Book of Ms. Veena Shringi **Zindgi-Hik Natak was relased by Shri L.K. Advani & Inter-Bhashi-Kavi Sammelan** was organised.

16. Three-day **International Seminar on Sufi Poet Shah Abdul Latif Bhitai's 245 Urs on 2nd-3rd-4th September, 1989,** Mavalanker Hall and Constitution Club was organised by **Maruee** in Delhi with co-operation of **Centenary Cell HRD Min. Cultural Dept.** Shri Ranjit Singh Gaekwad (M.P.) Eminent Scholar Shri K.R. Malkani, Smt Kanta Khathoria MLA (Raj), Mrs. Tajdar Babar, Dy. Chairman Metropolian Council Delhi, Shri Ram Chander Vikal (Ex. M.P.) noted Sahitya Academy Award winner writer Shri Triath Vasant, Smt. Sundri and Shri A.J. Uttam, from Sind. Janab Abdul Wahid Aresar, Janab Jam Saqi, Janab Shamsheer-ul-Haidri, Janab Gulam Shah, Dr.Qamar Jahan Mirza, Zeenat Brohi, folk-singer Zarina Baloch. **Delegates were Shown Both the houses of Indian Parlament and Shri Ramchander Vikal Hosted the Dinner in honour of 100, Shah Latif's Delegates in Parliament. On Closing ceremony Resolution was passed in which Maruee's Cultural & Literary demands and other suggestions from the Indo-Sind. Writers were included.**

17. **Dada Dukhayal Saan Sham:** was organised, Dada Dukhayal thrilled the Sindiyat lovers with Folk Music, Poet **Shri Arjun Hasid** expressed his views on this occasion (1989).

18. **Maruee**'s repeated reminders to Govt. regarding cultural demands, Inclusion of a **Sindhi Cultural tableau in Republic Day Parade on 27th July1990 No. F/-1/88**

submitted regarding cultural and literary demands. **Tableau in annual Republic Day Parade**, Land for **Cultural Centre,** Remembering great sons of Sind.Naming of the important Roads and **issuing commemorative Stamps** in memory of **Shah Latif, Sachal Sarmast, Sami** and **Amar Shaheed Bhagat Kanwar Ram**. National Holiday on **Cheti-Chand etc.**

Maruee received two assurances letters from P.M. Office regarding these demands, Copies are available in Maruee office.

10. Demands Memorendum has been submited to **Shri L.K. Advani, Shri K. R. Malkani**, National Council for promotion of Sindhi Language (NCPSL) and other leaders also. On Sindhi Language Day and Cheti-Chand, 1985-1986-1998.

11. **Cheti-Chand 31st March, 1987**, Constitution Club, Union Minister Mrs. Sheela Dikshit was chief guest, Shri Ganesh Hemdev was Guest of Honour.

12. With the permission of Ministry of external affairs and Home Min. Govt of india **Maruee** invited Sindhi writers poets, Artists from Sind for International Seminar on **243rd Urs of Sufi poet Shah Abdul Latif on 16th &17th oct. 1987** (Mahavlanker Hall and Constitution Club, Rafi Marg) and **created History in the Sindhi cultural and literary Field**. About thrity writers from **Sind** and 50 from India particpated, Dr. Haromal Sadarangani, Shri Narayan Shyam, Shri A.J. Uttam, Sundri Uttamchandani, Shri Kishin Khatwani, Dr. Sushila Motwani, Shri Tirth Sabhani, Dada Anand Hingorani, Shri Lxman Bhatia, Dr. Shams Abbasi, Taj joyo, folk-singer Juman Darbadr, Syed Gulam Shah, Marium Palejo, Ayaz Palejo, M. Ibrahim Sindhi gazal singer Shanti-Hiranand, Shri Kan Motihar, etc.

13. **Maruee** helped Delhi Citizens, Atrists and writers to organised a programme in honour of Narayan Shyam **"Shyam San Hik Shyam"**. Memorable Video recording is available.

6. **Holi Milan & Basant celebaration** on 10th March 1985 Talkatora Garden New Delhi.

7. **Mahak-Malir-Ji** : Programme based on **Shah Latif's Sur Maruee** was organised with the help of **Sahitya Kala Parashed Delhi 18th-19th May 1985**. Was attended by Begum Abida Ahmed wife of President of india Fakhruddin Ali Ahmed as a Chief Guest Cultural Programme was dedicated to Acharya Master Chander. and Role of Women in National development was dedicated to Late Prime Minister Smt Indira Gandhi, Guest of Honour Shri Bal Kavi Bairagi M.P., Chief Secretary of Delhi Govt. Shri Virender Parkash. Shri Nari Thadhani Bharatiya Sindhu Sabha, Smt C.P. Sujaya IAS Joint Secretary Min. of Social Wealfare. Meira Kumar IFS. Min. Of external Affairs,Dr. Kamla Gidwani Addl. Director Health Services Delhi. Admn. Anubhuti Chaturvedi Bharatnatyam Dancer, Veena Sharma Incharge Swahali Unit All India Radio External Services Division, Shri Jag Prvesh Chander Chief Executive Councillor Delhi, Shri Surender Mathur Secretary Sahitya Kala Parishad. Social worker Ms. Shanti Shahani. Mumbai, Music artists Sushi Ahuja and Delhi singers participated. Light & Sound based on Shah Latif's poetry was presented.

8. **Master Chander Memorial concert** was organised on Dec. 23, 1985. Union Minister for enegry Shri Vasant Sathe was Chief Guest, Shri. L.K. Advani opposition leader along with his wife smt Kamla Advani attended the concert. Mahesh Chander, Master Chander's son was invited who enthrilled the audiance with popular songs of Master Chander, Play written by Shri Govind Malhi on the life of Master Chander **"Sen-tharia Tin Ja Nen"** (based on Master Chander & Zia Family) was presented by Maruee's Artistes.

9. **Maruee** Delegation met **Prime Minister Shri Rajiv Gandhi on 26-8-1985 and on 10.4.1986.** memorendum was

MARUEE

(Social, Cultural & Literary Organization of Sindhi women)

(1983-2000)

***Maruee** is thankfull to all well-wishers, patrons, and members without their co-operation it was not possible to continue this Sindhyat Movement for more than Sixteen years, with their best wishes & blessing we were able to carry on this noble cause, we hope the support will continue,here we are presenting Maruee's achivements, facts, programmes, Social, Cultural, Literary & Sindhyat Movement's small record.*

1. **Maruee's** first meeting was held on **3.7.1983** at C-84 Inderpuri. The name of orgnization was suggested by Ms. Veena Shringi. The aim of orgnization was to create social,cultural and literary awareness in women in general, particularly in Sindhi women & help poor and needy. The eleven (11) members attended the meeting Smt. Gopi Teckchandani, Smt. Shobhana Jetely, Ms. Abha Jetley, Smt. Anoop Atree, Ms.Shobha Shankerlal, Ms. Sumita Ratanpal, Ms. Shalini, Smt Pooja Thakur, Smt. Promilla Sharma, Smt.Saroj Shringi & Ms. Veena Shringi.
2. **MARUEE** was registered under Society Act. on **30th November 1983.** Registered under **Society Act. XXI of 1860. N0.S/14051.**
3. **First Cultural programme :** was held at Mavlanker Hall Rafi Marg, New Delhi. Light & Sound programme, folk Dances and songs were presented by Delhi Artists and Singer from Bombay Kusum Kundan & Shyam Lala presented Geet, Kalams and Gazals **on 31 Dec. 1983.**
4. **Bewas centenary year 1984 :** All India women essay compitition was held, Three prizes were awarded (1) Rs.125/-, (2) Rs.100/- (3) Rs75/-. Three judges were appointed for above competition. Dadi Krishana Bhambhani, Dr. Kamala Gidwani & Shri Hemraj Nagwani.
5. **Cheti-Chand** was celebrated **on 29.3.1984.**

personally nursed this poet back to health, but Nirmal soon died of pneumonia. However, there were many such events where women carried their first aid kit all over and nursed wounded men back to health.

Women in Sind had to change their mental gears as soon as India got her Independence because with independence came the attendant pain of the portion. Soon it dawned on them that the Sind they had fought for would not cut up and Sind was to became a part of the newly created Pakistan. They had now to face the trauma of the riots and the prospects of leaving their home and birth place. The work of nurturing their families through this tough period fell on them. Carefully collecting their things and hiding them from the rioters, they travelled with their families to unknown terrain & uncertain future. While many men knocked down under the emotional strain and moved with liability than asset women carried on their struggle against the odds. Many made home in the refugee camps ,started small business from there homes, educated their children and nursed the minds of their husbands with caution and care. With their sold support the men got back their confidence and took up the challenges of life. Many young Sindhi daughters pitched in their mite to the struggle of their family and preferred to remain unmarried. This rare sacrifice is seen in many families where young girls who have now entered the sunset of their lives gave up the golden years of their lives for their siblings and parents.

Today Sindhi women have forged ahead in every field symbolising a spirit which is connected to their roots- the land of Sind-the land of tolerance and sacrifice.

Many women lived through the freedom struggle and have many interesting things to say. One such woman is Prof. Popati Hiranandani. A special interview was conducted with her. She graphically described the events, which took place before her eyes, and at the grass root level. Here are the excerpts from her interview. She asserted that woman like her had to keep the home fire burning but at the same time had to keep the passion of their patriotic fervour ignited. The visit of Mahatma Gandhi in Sind in 1930 changed many lives as women then entered the freedom movement. In Hyderabad there were regular 'Circuses' held, but these circuses were not the usual circuses. They comprised a gathering of people belonging to Prabhat Phiri and Bander Sena (Monkey Brigade). The former was a Satsang in early morning when patriotic songs were also sung and the Bander Sena was a little army of school children. Kamala Hiranandani used to come from Karachi to organise this Sena. She used to make the children say in unison after her-"Bander Sena-Ho, Ho, Inqualab Zindabad, Hindustan Azad Aahey, Angrez jo raj- hai, hai." The British could not arrest the children but college going students were arrested and beaten up. Their girl colleagues were ready with medicine and bandages to dress up the wounds of their male peers. The Students wore Gandhi cap as a symbol of revolt. There were separate parks for girls and boys. However, they were close to one another so that the girls were witness to the speeches of all leaders who would give speeches in boys park. Bhai Pratap was known for inspiring the boys as well as girls. He directed the girls to go round with their mothers requesting the people not to wear foreign cloth but to wear khadi. The girls also resorted to the picketing liquor shops in protest, Leelaram Hiranandani starts a Swadeshi store where girls would send people to buy clothes. Harshi Hiranandani a daring woman used to deliver freedom bulletins on her cycle to people. The story of Nirmal Jeevtani, the poet who was also called the swan of the Sind made many stirring speeches, which filled women with the great enthusiasm. He was however arrested and thrown out of the window. Popati describes how she

Pandit Motilal Nehru had called Congress workers to Mussorie and admonished them for the slackness in the movement. On return from Mussorie to Karachi, he found that the cloth merchants, took advantage of the slackness in the movement, and decided to restart the sale of foreign cloth by exporting it out of Karachi. They announced the resumption of their business from a certain Monday. On Sunday night police invaded the Satyagrah camp and arrested all the volunteers that were there. But the workers did not panic. During the night Parpat Ghidwani, Hur Daryani and Khasturben went about the town, woke up their friends from slumber and asked them to get ready for tomorrow.

They all were asked to be present outside Goverdhandas Cloth Market at 4 a.m. Dr. Popatlal Bhupetkar was asked to keep ready an ambulance car as a clashes between the police and the women volunteers were feared. Dr. Popatlal and Jethiben Sipahimalani made all necessary arrangements. The police had arrested the pervious night about 30-50 volunteers from the camp, and the next morning 300-400 volunteers collected outside the cloth market to take their place. That was not all. Women from 'Kharodar' and 'Mithodar' and from Gadikhato had lined up and were proceeding to the market in a small processions to take the place of volunteers that might be arrested. It appeared as if the whole city had poured in to defy the police and the cloth dealers. Most inspiring aspect of the situation was that in some cases the daughters and sisters of the cloth dealers had come there to confront their elders. The cloth merchants were so much embarrassed that they refrained from putting their proposal into execution. Shri Jamshed Mehta, who was then the Mayor of Karachi intervened and persuaded the officers not to take any action. The Daily Gazetter, an Anglo Indian paper, wrote saying that the Government appeared to have ceased to function in Karachi. The cloth market was under the control of the Congress. Merchants were canceling even forward orders with the mills in England".

Shri Kikiben Lalwani, sister of Acharya Kirpalani, was a great inspiration .Shri Choitram Valecha who succeeded Shri Jairamandas on the farmers arrest during Salt Satyagraha Movement of 1930 wrote in one of his reminiscences that one day he was surprised to see a young aristocratic lady getting down from her car and accosting him with words" I want to join your army of picketers". She was Gomi daughter of Shri Lilaram Chandiramani, who had a very flourishing practice of Law. Her sister Sati also joined the movement. Kumari Sarla Narsian, a double graduate, principal of a High School at Sukkur, gave up her post to join the "Quit India" Movement and detained for over two years as a security prisoner during Quit India movement. She chose the life of celibacy for herself Jethi Sipahimalani, a sister of Lekhraj Sipahimalani, partner in a very thriving business concern in Karachi, M/s M.G. Shahani & Co, joined the movement in 1930, immediately after graduation. She was so popular and so very effective that she was elected un-opposed to the Sind Legislative Assembly and in Bombay after migration in India. She was chosen for the post of Deputy Chairman of the Bombay Legislature Council.

Apart from women from elite class, numerous women volunteers came forward from the middle and lower middle classes. The Old Town of karachi was a very fertile ground for recruitment of lady volunteers, the boycott movement never slackened for want of lady volunteers needed for picketing the liquor and foreign clothes shops. As soon as one group of lady volunteers was taken away by the police, another group took their place. Shri Valecha, describes very vividly a scene in the foreign cloth market of Karachi in one of his memories. He says," During 1930 Salt satyagrah campaign a scene was witnessed at Karachi, the like of which could not have been witnessed anywhere else in India. Four to five thousand women went in procession to the seashore at Native Jetty and returned with their ghaghars filled with seawater. They manufactured salt there from in every street. On that day as it the British Rule was absent from Karachi.

Another inspiring aspect was of women workers going to jail with babes in their arms. Sundri Valecha and Kamala Dandumal are the two names that come to my mind immediately, but there were many more.

The two brave women Ganga Devi and Lachmi Devi were both from Shikarpur, Sind. Gangadevi was first lady to be arrested and imprisoned in Sind during the 1930 Salt Satyagrah Movement; perhaps the first in India. She was a School teacher in her home town. While she was picketing in front of liquor shop, the owner of the shop lost temper and used some filthy language. Immediately a large crowd gathered outside the shop situated at Lakhigate, a most crowded and busy chowk of Shikarpur. Police was summoned who lathi charged the crowd and arrested the Gangadevi. Although she was awarded only one month sentence, yet that was only the beginning. More cases of arrest of Women followed. And Gangadevi turned into a great orator so much so that Congress candidates in elections requisitioned her and she always obliged.

The example of the other lady worker, Shrimati Lachhmidevi is even more inspiring. In as much as she was not an educated lady at all. She was the sort of household family woman living within the four walls of her home. One wonders from where and how she got inspiration and why was it that the magistrate awarded her such a severe sentence of two year rigorous imprisonment in default almost at the start of the 1932 Civil Disobedience Movement. And what a spirit of bravery and defiance she displayed when replying to the question of an inquisitive bystander put to her on her emerging from the court as to the sentence she non-challantly said “Two and half minutes”.

There were lady workers from highly placed aristocratic Amil families to. Who abanding their ease-loving and care-free comfortable life, came forward to make their contribution in this holy yagna, and willingly bore hardships of jail life.

The Role of Sindhi Women in Freedom Struggle in Sind

Dr. Subhadra Anand

The freedom struggle in India was a unique event that it is difficult to believe that while Adolf Hitler was carrying on a devastating war and a genocide in Europe Mahatma Gandhi in India was leading a non- violent struggle against the mighty British Empire. The Conviction with which Gandhi carried the struggle electrified the whole nation so that people from all walks of life, age groups, men and women rallied under the same cause-complete freedom- from the British Rule. Acts of bravery and daring were reported from all corners of India. Sind had her own share of heroes who left a mark on the history of the freedom struggle. Many women had taken part in the freedom struggle and had lived to narrate their experiences.

Inspired by the example of their counterparts, in other parts of India women in Sind came out of their shells and made their contribution in the freedom struggle in equal measure. During Non-Co-Operation Movement of 1920-1921 a Maharashtrian lady, Saraswati Devi, domiciled in Sind, inspired people with her stirring songs sung in public meetings. She visited several places in Sind infusing the spirit of patriotism amongst the people, with her national songs, and firebrand orations.

A peculiar feature of Women national workers and freedom fighters in Sind was that they had number of instances of pairs, husband and wife--joining the freedom struggle and courting arrest. Several couples could be named e.g. Shri Hiranand Karamchand and his wife Kamla, Shri Assudomal Gidwani and his wife Gangabai, Sevakram Karamchand and his wife Sheelvati, Dandumal Balchand and his wife Kamladevi, Ishwardas, Haridas and his wife Mohni and the list can go on unendingly.